

**O'ZBEKISTON ALOQA VA
AXBOROTLASHTIRISH AGENTLIGI**

**TOSHKENT AXBOROT
TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI**

Falsafa kafedrası

AXLOQSHUNOSLIK

(ma'ruza matnlari)

Toshkent 2006

Tuzuvchi: kat.o'qit. Z.N.Abdullayeva

Taqrizchi: prof. S.S.Sanginov

**Mavzu: AXLOQNING KELIB CHIQISHI, UNDA IXTIYOR
ERKINLIGINING
AHAMIYATI VA AXLOQ TUZILMASI**

Reja:

1. Axloqning kelib chiqishi.
2. Ixtiyor erkinligi va axloqiy tanlov.
3. Dastlabki axloqiy qonun-qoidalar va axloqiy taraqqiyot muammosi.

4. Axloq tuzilmasi.

1. Qadimiy ona sayyoramizdagi hayot odatda uch olamdan iborat deb qabul qilingan. Bular – nabotot, hayvonot va bashariyat olami; ularning o'zaro munosabatlari zaminimizdagi hayotning asosiy omili hisoblanadi. Har uchalasiga ham paydo bo'lish, rivojlanish, o'zini muhofaza qilish, nasl qoldirishga intilish instinkti berilgan va hayotining bir kunmas-bir kun o'lim bilan nihoya topish qismati belgilangan. Chunonchi, o'simlik urug'dan paydo bo'ladi, rivojlanadi, singan shoxlari o'rnini sirach chiqarib, davolaydi – muhofaza qiladi, urug'ini qoldirib, bir kun quriydi. Hayvon shu xususiyatlar bilan birgalikda sezish a'zolari va qobiliyatiga hamda muayyan darajada idrok etish xislatiga ega. Insonda esa bulardan tashqari mulohaza qilish, fikrlash qobiliyati va uyat hissi, bir so'z bilan aytganda, aql bor. Uni Imom G'azzoliy oltinchi sezgi yoki ikkinchi yurak, yurak ichidagi yurak deb ataydi. Ana shu aql ixtiyor erkinligini, ixtiyor erkinligi esa axloqni taqazo etadi.

Avvalo, shuni aytish kerakki, insonning paydo bo'lishi eng bahsli muammolardan biri hisoblanadi. Bu borada bir-biriga qarama-qarshi ikki qarash mavjud. Biri – diniy, ikkinchisi – dahriycha qarash. Diniy-e'tiqodiy nuqtai nazardan odamni Xudo yaratgan. Dahriycha qarash esa, buni inkor etib, odamni tabiat yaratgan, u tabiatning bir qismi, degan g'oyani ilgari suradi. Ular orasida ingliz tabiiyyotshunosi Charlz Darvin (1809-1882) fikrlari alohida e'tiborga molik. U tabiiy turlarning tanlov yo'li bilan kelib chiqishi haqidagi evolyucion ta'limotni yaratdi. Darvin odam bilan odamsimon maymunlarning qardoshligini isbotlashga urindi va odam maymundan paydo bo'lgan jonzot degan xulosa chiqardi. Darvincha-dahriycha qarash yaqin-yaqingacha «sotsialistik lager» hududiga kirgan mamlakatlarda rasmiy, davlat yondoshuvi sifatida hukm surib keldi. Totalitar tuzumga asoslangan bu davlatlar tanazzulga uchragach, yana insonni Xudo yaratgan degan fikr ularda etakchilik mavqeini egalladi. Umuman, olganda, insoniyatning intellektual tarixida, hatto nisbatan dahriylik asri bo'lmish XX asrda ham, insonni Xudo yaratgan, degan fikr kamida to'qson foyizni tashkil etadi. Biz ham ana shu ko'pchilik tomonidamiz. Ayni paytda, kamchilik bildirgan va bildirayotgan aksil fikr ham yashash huquqiga ega ekanini tan olamiz.

Shuni ham aytish kerakki, ba'zilar, diniylik bilan dunyoviylik bir-biri bilan sig'ishadigan hodisalarni, degan havotirli savol tug'iladi. Biz unga «ha!» deb javob beramiz. Ular na faqat sig'ishadi, balki bir-birini taqozo etadi. Xususan, dunyoviylik diniylikning mavjudlik sharti, ya'nibu dunyo bo'lmaganda, umumjahoniy dinlar va muqaddas kitoblarni nozil qilinmagan bo'lur edi. Ular bir-biri bilan sig'ishgani uchun ham bugun biz Arastuga, Forobiya, Ibn Sinoga, Kantga, Ulug'bekka, Nyutonga egamiz. Hamma tushunmovchilik bizda hali ham sho'rolar davridan qolgan sarqit-odatdan kelib chiqadi: biz hali-hanuzgacha dunyoviylikni emas, dahriylikni, dunyoviy ilmlarni emas, markscha-lenincha deb atalgan soxta «fan»ni inkor etadi. Dunyoviylik esa jamiyatdagi diniylikni ham, dahriylikni ham fuqarolarning vijdon erkinligi sifatida qabul qiladi. Shu bois bizning davlatimiz aslo dahriy davlat emas. Frantsiya, Olmoniya, Yaponiya, AQSH kabi dunyoviy davlat, ta'lim tizimimiz ham dahriylikka emas, dunyoviylikka asoslanadi.

Yuqorida keltirganimiz, XX asr buyuk olmon faylasufi Karl Yaspers, odamni boshqa jonzotdan keltirib chiqarishning nojoizligi haqida gapirib, inson transuendental bog'liqlikka ega, uning imkoniyatlarini, erkini hech bir jonzotniki

bilan qiyoslab bo'lmaydi, inson hatto imkoniyatlari naqadar cheksiz ekanini o'zi ham bilmaydi, deganida uni ulug'laganida, bizningcha, tamomila haq edi. Agar diqqat qilsak, asrimiz mutafakkirining fikri Qur'oni Karim «Baqara» surasida marhamat qilingan quyidagi oyatlarga hamohangdir: «30. Eslang (Ey Muhammad), Parvardigoringiz farishtalarga: «Men Erda (Odamni) xalifa (yordamchi) qilmoqchiman», deganida, ular aytdilar: « U erda buzg'unchilik qiladigan, qonlar to'kadigan kimsani (xalifa) qilasanmi? Holbuki, biz hamdu sano aytish bilan Seni ulug'laymiz va Sening nomingni mudom pok tutamiz». (Olloh) aytdi: «Men sizlar bilmagan narsalarni bilaman» va u zot odamga barcha narsalarning ismlarini o'rgatdi. So'ngra ularni farishtalarga ro'baro' qilib dedi: «Agar xalifalikka biz haqdormiz degan so'zlaringiz rost bo'lsa, mana bu narsalarning ismlarini Menga bildiring!» 32. Ular aytdilar: «Ey pok Parvardigor, biz faqat Sen bildirgan narsalarnigina bilamiz. Albatta Sen o'zing ilmu hikmat sohibisan». 33. (Olloh): «Ey Odam, bularga u narsalarning ismlarini bildir», dedi. (Odam) ularga barcha narsalarning ismlarini bildirganidan keyin (Olloh) aytdi: «Sizlarga, Men Eru osmonlarning sirlarini va sizlar oshkor qilgan va yashirgan narsalarni bilaman, demaganmidim?». 34. Eslang (Ey Muhammad), Biz farishtalarga Odamga ta'zim qiling, deyishimiz bilan sajdağa egildilar. Faqat Iblis kibr va or qilib – kofirlardan bo'ldi».

Vaholanki, sajda bungacha faqat Tangrigagina bajo keltirilar edi. Demak, Xudo bu bilan barcha mavjudotlardan oliy, daraja nuqtai nazaridan o'zidan keyin turadigan buyuk zotni yaratganini e'lon etdi. Odam – Xudoning erdagi xalifasi. Shu o'rinda «xalifa» so'zining amaliy ma'nosi haqida to'xtalmoq o'rinni. Uni oddiy hayotiy misol bilan tushuntiradigan bo'lsak, kosiblikka, hunarmandchilikka murojaat qilish maqbul. Ma'lumki, kosib yoki hunarmand ustaning qadimda bir necha shogirdi bo'lgan. Ular orasidagi eng aqlli, tadbirkori, ustaning muhabbatini qozongani usta tomonidan xalifa etib tayinlangan. Xalifaga usta o'zining bir qancha vakolatlarini, jumladan, biror yoqqa safarga ketsa, shu muddat mobaynida boshqa shogirdlarni boshqarib, rahbarlik qilib turishni topshiradi. Shunday qilib, usta qaytib kelgunga qadar xalifa uning irodasini amalga oshirish bilan mashg'ul bo'ladi. Odam ham Ollohga nisbatan ana shunday xalifadir: to u qiyomatga qadar, ya'ni Tangri dargohiga borgungacha nabotot va hayvonot olami ustidan hukmronlik qilib turadi. hukmronlik qilish uchun, ma'lumki, muayyan darajada erkinlikka, erkin harakatni ixtiyor etish huquqiga ega bo'lish, falsafiy ibora bilan aytganda, ixtiyor erkinligi zarur. Ana shu ixtiyor erkinligi faqat insonga berilgan. Farishtalar bunday ma'naviy ne'matdan mahrum – ular faqat Ollohning buyrug'ini bajaradilar. Lekin insondagi ixtiyor qilish erkinligi ham cheklangan – u Olloh tomonidan Qur'oni karimda umumiy tarzda belgilab berilgan doiradagina mavjud bo'lishi kerak. Shu bois mutlaq erkinlik insonga emas, faqat Yaratganga xos.

2. Insondagi ixtiyor erkinligi zaruriyat talabi bilan oqilona, aqlga bo'ysundirilgan ravishda, cheklanadi, ya'ni nisbiylashadi. Aks holda, muayyan bir, bir necha inson yoki guruhning betiyiq erkin ixtiyori na faqat boshqa insonlar va guruhlar, balki nabotot, hayvonot olami, butun dunyo uchun fojeaga aylanishi mumkin. Ixtiyor erkinligini bunday cheklashning, aqlga bo'ysundirishning asosiy vositasi axloqdir.

Shunday qilib, axloq – oliy mavjudotga ato etilgan oliy ne’mat. Ya’ni axloqning kelib chiqishi ilohiy manba’dandir. Ana shu ilohiy asosni asrab-avaylab, taraqqiy toptirish har bir insonning asosiy vazifasi, burchi. Shu bois o’z-o’zini va, iloji bo’lsa, o’zgalarni axloqiy tarbiyalash barcha muqaddas kitoblarda savob sanaladi.

Ixtiyor erkinligi tufayli inson har qadamda axloqiy tanlov muammosiga duch keladi. Bu muammo kishida mas’uliyat hissi mavjudligidan dalolat beradi. Mas’uliyatni, o’zgalar va o’z vijdoni oldida javobgarlikni sezmagani kishi xohlagan ishga qo’l urishi mumkin – uni o’z qilmishining oqibati qiziqtirmaydi, u faqat manfaat ustuvorligini tan oladi, xolos. Unday odamni axloqsiz deb ataydilar. Zero inson yo ezgulikni, yo yovuzlikni tanlashi tufayli nimanidir ixtiyor etadi: axloqiy tanlov – har bir xatti-harakat, har bir qilmishning ibtido nuqtasi.

Umuman, inson va jamiyat axloqiy hayotida tanlovning ahamiyati beqiyos. Masalan, tarixdan bir ta’sirchan voqeani olib ko’raylik: Bozorda mutasavvif alloma, ozarboyjon, eski o’zbek (turkiy), fors tillarida o’lmas asarlar yaratgan buyuk shoir Imoiddin Nasimiyning g’azalini yod o’qiyotgan bir yosh yigitni kufrda ayblab, hibsga oladilar. Yigit oldida ikki yo’ldan birini tanlash turardi: yo piri Nasimiyni sotish va tavba qilib, banddan ozod bo’lish yoki g’azalni o’zimmiki, deb o’limga tik borish. Pokdomon, or-nomusli yigit ikkinchi yo’lni tanlaydi. Qozi uning terisini shilishga buyuradi. Olomon – tomoshabinlar yig’iladi. Shu payt Nasimiy kelib qoladi. Voqeadan xabar topgan Nasimiy oldida ham endi tanlov turardi – tanlamaslikning iloji yo’q edi: yo o’zini oshkor qilib, yosh yigitni jallod qo’lidan qutqazishi va uning o’mini egallashi, yoki olomon orasidan sekin sirg’alib chiqib ketib, shogirdining o’limga mahkum etilishi evaziga o’z jonini asrab qolishi kerak. Buyuk mutasavvif shoir birinchi yo’lni tanlaydi: o’zini jallod qo’liga tutqazib, begunoh yigitni ozod etadi. Qozi Nasimiyning terisini shilishga buyuradi. Jallod ishga kirishadi, atrofga qon sachraydi. SHunda qozi odamlarga, nari turinglar, bu kofirning tomchi qoni biror eringizga tegsa, o’sha erni kesib tashlash kerak bo’ladi, deydi. Qozi gapini tugatar-tugatmas, Tangri irodasi bilan bir tomchi qon sachrab kelib uning jimjalog’iga tegadi. Olomon qozidan barmog’ini kesib tashlashini talab qiladi. Endi qozining oldida tanlov turardi: yo barmog’ini kesishga berib, gapining ustidan chiqishi yoki gapidan qaytib, sharmisor bo’lishi kerak. Qozi axloqiy nopok, qo’rqoq va xudbin odam sifatida gapidan qaytadi. Nasimiy esa qiynoqqa mardonovor chidab, churq etmaydi, aksincha qozining ahvolini ko’rib, istehzoli kuladi va so’nggi g’azalini yoddan aytadi. Nasimiyning bu jasorati asrlardan-asrlarga o’tdi, ne-ne shoirlarning she’rlarida madh etildi, o’zi esa insoniy poklik va yuksak axloqiylikning o’lmas timsoli bo’lib qoldi. Bir namuna sifatida buyuk turkman shoiri Maxtumqulining «Savol-javob» she’ridan quyidagi sakkiz satrni keltirish mumkin:

Maxtumquli – U nimadir, emadilar-to’ydilar?
U nimadir, ulug’ kunga qo’ydilar?
Ul kim edi tovonidan so’ydilar?
SHoir bo’lsang, shundan bizga xabar ber!

Durdi shoir – U diydordir, emadilar-to’ydilar,
U namozdir-qiyomatga qo’ydilar,
Nasimiyni tovonidan so’ydilar,

Bizdan salom bo'lsin, javobimiz shu!

Shunday qilib, ushbu misolda uch xil tanlovni, uch xil masu'liyatni va ixtiyor erkinligidan uch xil foydalanishni ko'rdik. Demak, har bir insonning bu dunyoda axloqiy tanlov sinovidan o'tmasligi mumkin emas.

3. Dastlabki axloqiy qonun-qoidalar ana shu tanlovni ro'yobga chiqarishga, yana ham aniqroq aytganda, uni osonroq amalga oshirishga xizmat qilgan. Ilk axloqiy qoida «o'zingga ravo ko'rmagan narsani boshqaga ham ravo ko'rma» mazmunida dunyoga kelgan. Uning hozirgi zamondagi o'zbekchasi «pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa o'zgaga ur», «o'zingni er bilsang, o'zgani sher bil» kabi maqollarda aks etgan. «Axloqning oltin qoidasi» deb atalgan ushbu qoida, bizningcha, eng qadimiy axloqiy talablardandir. Zero xun olish talabi keyinroq paydo bo'lgan va insonning asl mohiyatiga to'g'ri kelmaydigan qoidalardan. Barcha muqaddas kitoblarda insonni zo'rlik bilan jonsiz qilishning mumkin emasligi ta'kidlanadi. Biz ko'rib o'tganimiz, bundan deyarli XXX asr muqaddam tarqala boshlagan zardushtiy dinining muqaddas kitobi «Avesto»dayoq axloqiy qonun-qoidalar ishlab chiqilgani diqqatga sazovor. Unda insonni inson tomonidan o'ldirishgina emas, balki it, ot kabi hayvonlarni jonsiz qilish, daraxt va o'simliklarni behuda halok etish qat'iyman qilinadi, inson faqat ezgu o'y, ezgu niyat va ezgu a'mollar bilan yashashi lozimligi ta'kidlanadi. Bibliyoda Qobilni o'ldirgan Hobildan Tangri xun olmaslikni va uni o'ldirmaslikni talab etadi. Buddha ta'limoti jonlini jonsiz qilishni eng katta gunoh deb biladi. Injilda «o'z qavmdoshingni sev», «odam o'ldirma», degan davlatlar asosiy qoidalar sifatida namoyon bo'ladi. Qur'oni karimda esa xun olishdan ko'ra tovon olmoq ma'qulligi aytiladi va musulmonlar o'zaro faqat go'zal munosabatlar qilishi lozimligi ko'rsatiladi. Demak, dastlabki axloqiy qonun-qoidalar muqaddas kitoblarda o'z aksini topgan zo'ravonlikka zo'ravonlik bilan javob bermaslik tamoyili asosida yaratilgan.

Ana shu, inson axloqiy hayotining asosi bo'lgan qonun-qoidalar hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Odamlar ularni og'ir majburiyat deb bilmagan, dildan bajaradigan zamonning tezroq kelishi uchun tinmay harakat qilishlari axloqiy taraqqiyotdan dalolatdir. Zero ana shu yo'lda inson o'z Yaratganiga maqbul komil inson bo'lib etishadi.

Hozirgacha bo'lgan bizdagi an'anaviy axloqshunoslikda axloqni tarixiy materializm tamoyiliga asoslanib davriylashtirish qabul qilingan: quldorlik axloqi, feodalizm axloqi, burjua axloqi v.h. Tarixiylik nuqtai nazarini rad etmagan holda, biz bunday davriylashtirishga ehtiyot bo'lib munosabat qilishni tavsiya etardik. Negaki, u axloq ilmini soxtalashtirishga, bir tomonlama qat'iy hukm chiqarishga asoslangan. Chunonchi, unda «quldorlik axloqi» degan tushuncha mavjud va u qat'iy ravishda «qul-rasmona odam emas, jonli narsa», degan tamoyil bilan ish ko'radi. Shunday ekan, u holda, yuqorida keltirganimiz, Qadimgi Misr donishmandi Pxatoteptning «Pandnoma»sidagi: «Qimmatbaho toshdek yashirindir oqilona so'z, holbuki uni don tuyayotgan cho'ridan topish mumkin», degan hikmatini qanday tushunish mumkin? Yoki Qadimgi yunon masalchisi, qul Ezopga xo'jayinning munosabati, bekasining uni sevib qolishi yoki Qadimgi Rumoda ba'zi bir ozod etilgan qullarning keyinchalik senatorlardan ham kattaroq obro'ga ega bo'lganini qanday izohlaymiz. Yoki «O'tgan kunlar»dagi hasanalining Yusufbek hoji oilasidagi mavqei-chi? Xuddi shuningdek,

o'rta asrlarda ajdodlarimiz yaratgan durdona pandnomalarda, odatda, amaldorlar va feodallar emas, balki oddiy xalq vakillari ko'p hollarda axloqiy jihatdan ustun qilib tasvirlanadi. Abu Bakr ar-Roziy o'zining «Kambag'allar tabobati» degan nom bilan mashhur bo'lgan kitobida, hatto, mana bunday deb yozadi: «Qo'li qisqa kishilarning bolalari kambag'al va kamtarona yashayotganliklari tufayli halol, fazilat egalari bo'lib etishishlari mumkin, zero ularning boshqalarga nisbatan sabr-toqat ko'rsatishlari, tarbiya hamda mashg'ulotlarda qiyinchiliklarga bardosh berishlari oson ko'chadi».

Xo'sh, bu misollar istisnomi? Aslo. Istisnoli holatlarning bunchalik ko'p bo'lishi mumkin emas. Gap shundaki, «quldorlik axloqi» yoki «feodalizm axloqi» deganda, aslida axloqiy tamoyil emas, balki mazkur davr yoki tuzum ilgari surgan huquqiy tamoyillar nazarda tutilgan. Natijada yuqoridagi misollarda ko'rganimizdek, ichki axloqiylik bilan tashqi huquqiylik doimo kurashib kelgan. Ana shu nomutanosiblik sababli ko'pgina mutafakkirlar chalkash xulosalar chiqaradilar. Chunonchi, Sartr, AQSHdagi fuqarolar urushi davrida ko'tarilgan axloqiy muammolar hozir ham insoniyat oldida turibdi, bu borada yaxshilanish ro'y bergan emas, deydi. Demak, Sartr to'g'ridan-to'g'ri axloqiy taraqqiyot yo'q, degan fikrni ilgari suryapti. Bunga qo'shilib bo'lmaydi.

Agar ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, ixtiyor erkinligi, tanlov singari tushunchalar hanuzgacha o'z nomini saqlab qolganini, o'zgaraganini nazarda tutsak, balki Sartr haqdir. Lekin axloqiy tushunchalarning nomlari o'z-o'zicha mavhum va mantiqiy hodisalardir. Ularning muayyanlashuvi va yashashi makon va zamon ichidagi inson xatti-harakatlariga bog'liq. Masalan nomus tushunchasini olaylik. U yuqorida keltirganimiz talon-xun olish davrida ham bor edi va ana shu xun olishning amalga oshirilishi orqali ma'no kasb etardi. Tarixga nazar tashlasak, xatto xun olish jarayonining ham taraqqiy topib borganini ko'rish mumkin. Hozirgi davrga kelib esa, xun olish axloq muammosi sifatida kun tartibidan chiqib ketdi. Endi nomus tushunchasining asosiy qamrovi-boshqacha.

Demak, insoniyat tarixida axloqiy taraqqiyot bo'lgan va u davom etib kelmoqda. To'g'ri, bu davom etish qat'iy tadrijiylikka ega emas. U goho susayish, ba'zan esa bir oz ortga chekinish, ba'zan bir qancha muddat qoim turish xususiyatlariga ega. Lekin katta davrlar va tarixiy oraliqlarni olib qaraydigan bo'lsak, axloqiy taraqqiyotning mavjud ekaniga ishonch hosil qilish qiyin emas. Mustabid tuzumlar va shaxslar keltirib chiqargan axloqiy tanazzullar hammasi qisqa muddatli hamda o'tkinchi hodisalardir. Zero insonning asosiy mohiyati o'zini va o'z jamiyatini taraqqiy ettirib borish bilan belgilanadi. Axloq esa ana shu taraqqiyotdan hech qachon chetda turmaydi.

4. Axloq haqida gap borganda, albatta uning muayyan tuzilmasi, unga asos bo'lgan omillar, unsurlar to'g'risida to'xtalmaslik mumkin emas. Axloq tuzilmasini, odatda, uch omil-asosdan iborat deb hisoblaydilar. Bular-axloqiy anglash (axloqiy ong), axloqiy his etish (axloqiy hissiyot) va axloqiy munosabatlar (axloqiy xatti-harakatlar). Ba'zi mutaxassislar (chunonchi, mashhur rus axloqshunosi A.I. Titarenko) axloqshunoslik mezoniy tushunchalarini (kategoriyalarini), axloqiy me'yorlar va tamoyillarni axloq tuzilmasi tarzida taqdim etadilar. Bizning nuqtai nazarimizdan bu fikr unchalik to'g'ri emas. Chunki mazkur tushunchalar, tamoyillar va me'yorlar ko'proq axloqqa emas, balki uni o'rganadigan

fanga – axloqshunoslikka taalluqlidir. Umuman, shuni aytish kerakki, axloqshunoslik fanida ancha-muncha chalkashliklar mavjudki, ularning sababini mazkur fanning boshqa fanlarga nisbatan alohida xususiyatlarga egaligidan, ya'ni unda ko'p hollarda ilmiy-nazariy jihatlarining ilmiy-amaliy tomonlar bilan omuxtalashib ketganidan qidirmoq lozim.

Shunday qilib, axloq tuzilmasi uch asosiy omilni: axloqiy anglash, axloqiy his etish va axloqiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Ayni paytda ana shu omillarning tuzilmadagi o'rni, to'g'rirog'i, mavqei masalasida ham turli xil qarashlar mavjud. Ba'zi axloqshunoslar axloqiy anglashni, boshqa birovlar axloqiy hissiyotning o'zini asosiy unsur deb talqin etadilar. Yana ba'zi birovlar axloqiy anglash-axloqiy ongga etakchilik mavqeini beradilar. Xo'sh, aslida qanday qarash haqiqatga yaqinroq?

Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, juda ko'p hollarda axloq tuzilmasidagi mazkur uch omil-unurning birortasiz axloq tushunchasini tasavvur qilib bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, axloqni inson ko'zi oldida gavdalandiruvchi axloqiy munosabatlarning his etish va axloqiy anglashsiz yuzaga chiqishi, ya'ni mavjud bo'lishi mumkin emas. Bunday holat axloqiy his etishga ham, axloqiy anglashga ham taalluqli. Zero tuzilmadagi bu uch unsur-omil bir-birisiz kamdan-kam mavjud bo'ladi, doimo bir-birini taqozo qiladi.

Endi axloqiy anglashning tuzilmadagi etakchilik mavqeiga, to'g'rirog'i, asosiy unsur sifatidagi o'rni kelsak, uni bu tarzda talqin etish, bizningcha, to'g'ri emas. Vaholanki, sho'rolar davrida va hozirdagi rus olimlari orasida ba'zi G'arbdagi zamonaviy axloqshunoslik yo'nalishlarida ana shunday qarash hukmron ekanini ko'ramiz. Aslida esa, tuzilmada poydevor unsur sifatida axloqiy hissiyot yoki axloqiy his etish namoyon bo'ladi. To'g'ri, juda ko'p hollarda biror bir axloqiy qarorning amalga oshuvi uzoq yoki qisqa vaqt mobaynida o'sha qaror oqibatlarini to'g'risida ongli ravishda xulosa chiqarishga, ularni avvaldan anglab etishga urinish bilan bog'liq bo'ladi, ya'ni biz o'z xatti-harakatlarimizni axloqiy anglash elagidan o'tkazib, faoliyat ko'rsatamiz. Lekin o'sha anglab amalga oshirilgan axloqiy qaror tubida, so'zsiz, axloqiy hissiyot yotadi. Demak, axloqiy his etish axloqiy anglash uchun material vazifasini o'taydi.

Ba'zan esa o'sha «material» – hissiyotning o'zi axloqiy anglashni chetlab o'tib, munosabat tarzida namoyon bo'ladi. Bunga insonning favqulodda holatlardagi xatti-harakati misol bo'la oladi. Deylik, yuqori tezlikda ketayotgan avtomobil oldidan yo'l o'rtasiga, koptokni quvib, go'dak chiqib qoldi. Haydovchi tormozni bosish barobarida, shu zahoti mashinasini keskin chetga buradi. Bola omon qoladi, haydovchi jarohatlanadi, mashina pachoq bo'ladi. Bu holatda haydovchining go'dakka nisbatan, mehr-shafqati, achinish hissi, inson bolasini oliy qadriyat sifatida his qilishi muhim rol o'ynaydi. haydovchi o'z xatti-harakatini «oqilona qarorga» kelishi uchun, «etti o'lchab, bir kesib» amalga oshirmaydi – hamma narsa bir lahzada ro'y beradi. Bunda anglash emas, ong emas, oniy intuiiya, o'z qavmdoshi hayotini asrashdek tabiiy-biologik hissiyot-instinkt hal qiladi, ya'ni mazkur hissiyot tom ma'nodagi anglash darajasiga ko'tarilib ulgurmasdanoq munosabatga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, bizning axloqiy hayotimiz, barcha axloqiy tajribalarimiz, axloqiy faoliyatimiz ana shu uch omil asosida ro'yobga chiqadi. Axloqiy kodekslarimiz, me'yorlarimiz va tamoyillarimiz ularga asoslanadi. Lekin aldov, yolg'on, soxtalik va totalitar axloqiy zug'um hukmronlik qilgan davrlarda yoki

mamlakatlarda axloqiy hissiyot, axloqiy anglash, axloqiy munosabatlar qabul etilgan kodekslar, me'yorlar hamda tamoyillarga ko'pincha to'g'ri kelmaydi. Rasmiy axloqiy qonun-qoidalar bilan haqiqiy axloqiy intilishlar orasida ma'naviy jarlik paydo bo'ladi. Tilda bu qonun-qoidalar ko'klarga ko'tarilgani holda, dilda, ich-ichdan ularga qarshilik hukm suradi. Natijada jamiyat uchun fojea bo'lgan axloqiy so'z bilan axloqiy faoliyatning alohida-alohida mavjudligi ro'y beradi. Buni biz sho'rolar davridagi «kommunizm quruvchisining axloqiy kodeksi» bilan shu kodeksni hayotga tatbiq etishga yo'naltirilgan guruhlarining, «shu kodeks asosida yashayapmiz» degan odamlarning poraxo'rligida, tashmachiligida, xudbinligida, yolg'onchiligida ko'rganmiz.

Bunday nomutanosiblik, o'rtadagi ma'naviy jarlikning kelib chiqishini agar aniqlashtiradigan, ya'ni «maydalab» tahlil qiladigan bo'lsak, u maqsad bilan vositalar muammosiga borib taqaladi. «Hamma baxtli yashaydigan», «kommunistik jannat»ni go'zal maqsad deb bilguvchilar o'z maqsadlariga jamiyatning bir qismini qirib tashlash, ta'qib etish, aldov, zo'rlik vositasida etishishga urindilar. Odamlarni zo'rlab baxtli qilmoqchi bo'ldilar va muvaffaqiyatsizlikka uchradilar. Iflos, nopok, qonli vositalar, shubhasizki, har qanday pokiza maqsadni ham nopoklashtiradi, undan kishilarning ko'nglini qoldiradi. Shu bois maqsad va vositalar uyg'unligi, sifat nuqtai nazaridan mosligi jamiyat hayotida, inson hayotida nihoyatda muhimdir.

Biz shu o'ringacha, e'tibor qilsangiz, axloqni butun insoniyat uchun umumiy hodisa sifatida talqin etib keldik. Zotan axloq eng avvalo, umuminsoniy an'anaviy hodisadir. Asosiy axloqiy qadriyatlar, mushtarak axloqiy tushunchalar, axloqiy tamoyil va me'yorlar barcha mintaqalar hamda millatlar uchun bir xil ma'no kasb etadi. Chunonchi, muhabbat, ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, vijdon, burch, insonparvarlik, odamiylik, baxt, to'g'rilik, rostgo'ylik, saxiylik va baxillik singari fazilat hamda illatlar tom ma'noda umuminsoniy hodisalardir. Zero o'zbekcha ezgulik yoki yovuzlik, inglizcha vijdon, franquzcha insonparvarlik, arabcha yolg'on, deyish mumkinmi? Albatta, yo'q.

Lekin, ayni paytda, axloqda umuminsoniylik xususiyatidan tashqari, mintaqaviylik va milliylik xususiyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mintaqaviylik va milliylik xususiyatlari axloqning nisbatan kichikroq qamrovga ega bo'lgan ko'rinishlarida – xulqiy xatti-harakatlar, odob va etiketda yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunonchi, musulmon mintaqasida dasturxon ustida bosh kiyimsiz o'tirish beodoblik hisoblanadi. Buning odobdan tashqari gigienik-ozodalik nuqtai nazaridan ham ahamiyati bor: ovqatlanish paytida ro'molsiz ayol yoki do'ppisiz erkak boshidan soch tolasi, kepak, chang-gard taomga yoki dasturxonga tushishi mumkin. Nasroniylar mintaqasida esa aksincha dasturxon ustida bosh kiyimni echmaslik Xudo in'om etgan taom va dasturxonga hurmatsizlik sanaladi. Yoki amerikalik yigit o'zi kreslodagi o'tirib, oyoqlarini kuldon va ichimlik ashyolari turgan stolchaga chalkashtirib tashlab, orom oladi va uning uchun bu tabiiy hol hisoblanadi. O'zbek uchun esa, stolga yoki xontaxtaga oyoq qo'yib o'tirish – o'ta odobsizlik.

G'arbu Sharq mintaqalari odobida yana bir katta farq borki, bu hozirgi paytda G'arbda huquqning axloqdan, Sharqda axloqning huquqdan ustuvorligi masalasi. G'arb yoshlari, balog'atga etgach, ota-onaga teng huquqli fuqarolar sifatida munosabat qiladi, o'zining qarshi fikrini to'ppa-to'g'ri, ota yo onasining yuziga tik qarab, bayon qiladi va buni inson huquqlaridan, shaxs erkinligidan foydalanish deb

biladi Sharq yoshlari masalan, yapon yoki o'zbek ota-onaga tik gapirishni, to'g'ridan-to'g'ri qarshi chiqishni an'anaviy axloqiy qoidalarining oyoq osti qilinishi deb tushunadi, padari yo volidasiga ko'zini erga tikib, muloyim, o'z fikrini tovush ko'tarmay aytishni, ba'zan esa sukut saqlashni afzal deb biladi, ularga bo'ysunishni burch sifatida olib qaraydi. Afsuski, ba'zi G'arb mamlakatlarida keksa avlodni yoshlar huquqiy hayotiga, erkinligiga g'ov deb bilish hollari mavjud. Bunga keyingi paytlarda Angliyada bir qancha yoshlar guruhlarining ko'chada ketayotgan qariyalarni tutib, do'pposlashlari oqibatida yuzaga kelgan o'nlab sud jarayonlari guvohlik beradi.

To'g'ri, sharqona etiket, odobiy qonun-qoidalarining an'anaviylik bilan bog'liq, ba'zi zamonaviy nuqtai nazardan nuqsli tomonlari bor. Lekin, shunga qaramay, ularda insoniylik va mehr- oqibat tuyg'ulari hali ham mustahkam ildizga ega. G'arbda esa hozirgi paytda bunday fazilatlarini uchratish tobora g'ayri tabiiy holatga o'xshab qolayotir. Shu bois hozirgi paytda G'arbning huquqiylik tamoyilini Sharqning axloqiylik tamoyili bilan uyg'unlashtirish zamonaviy jamiyat taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi.

Tayanch tushnchalar

Ixtiyor erkinligi, Axloqiy tanlov, Mas'uliyat, Axloqiy taraqqiyot, Axloq tuzilmasi, Axloqiy ong (anglash), Axloqiy hissiyot, Aloxqiy munosabatlar, Maqsad va vosita.

Takrorlash uchun savollar

1. Axloqning kelib chiqishi haqidagi ikki xil fikrning asosiy mohiyati nimada?
2. Ixtiyor erkinligi nima?
3. Aloxqiy tanlov nimalarga asoslanadi?
4. Dastlabki axloqiy qonun-qoidalar qanday axloqiy talablarni o'z ichiga oladi?
5. Axloqiy taraqqiyot, umuman, bormi?
6. Axloq tuzilmasi qanday unsurlardan tashkil topadi?
7. Aloxqning umuminsoniy, mintaqaviy va milliy xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?

ADABIYOTLAR

1. Qur'oni karim. T., «Cho'lpon», 1992.
2. Maxtumoqli. Tanlangan asarlar. T., «O'zadabiynashr», 1958.
3. Sher A. Sharq falsafasi va ekzistenciayachilik. «Sog'lom avlod uchun» jurnali, 1999 yil, 1-son.
4. Slovar po etike. M., Politizdat, 1989.
5. Shopengauer A. Svoboda voli i nravstvennost. M., «Respublika», 1992.
6. Yaspers K. Filosofskaya vera.//. Yaspers. Smisl i naznachenie istorii. M., Politizdat, 1991.

Mavzu: AXLOQNING MA'NAVIYAT TIZIMIDAGI O'RNI

Reja:

1. Ma'naviyat haqida umumiy tushuncha.
2. Axloqning boshqa ijtimoiy-ma'naviy hodisalar bilan o'zaro aloqalari: axloq va din, axloq va huquq, axloq va siyosat, axloq va san'at, axloq va fan, axloq va mafkura.
3. Axloqning ma'naviyat tizimidagi birlashtiruvchilik ahamiyati.

1. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyin dastlabki o'rtaga tashlangan eng dolzarb muammolardan biri-ma'naviyat bo'ldi. Hozir ham bu muammo jamiyatimizning diqqat markazida. Zero ma'naviyatsizlikning har qanday jamiyatni tanazzulga olib borishi shak-shubhasizdir. Shu munosabat bilan, ma'naviyat o'zi nima-yu, u qanday kelib chiqqan, degan masalaga to'xtalib o'tmoq o'rinli. Bu masala esa bizni yana odamning paydo bo'lishi muammosiga murojaat etishimizni taqozo qiladi.

Tangri insonning jismini loydan – moddiy materialdan yaratgach, unga jon, ruh ato etdi. Endi inson ruh va vujudning yaxlitligi sifatida faqat ruhdangina iborat farishtalardan ulug'roq maqomga ega bo'ldi. Ruhning vazifasi – vujudni boshqarish. Demak, odamda moddiylikdan ko'ra ruhiylik-ma'naviylik mantiqan birlamchi. Buni inson sezgilarining «moddiylik» va «ma'naviylik» nisbatida ko'rish mumkin. Insondagi besh sezgidan faqat ikkitasi – biror moddiy narsaga tegib his etish va biror narsaning ta'mini bilish orqali his etishgina bevosita «moddiy sezish»ga taalluqli. Qolgan uch sezgi – ko'rish, eshitish, hid bilish esa muayyan moddiy narsaga tegmagan holda, «ma'naviy sezish» orqali u haqda tasavvurga ega bo'ladi. Buning ustiga avvalgi ikki sezgining biri inson jismoniy kuchini qo'llashda – qurish, buzish, jismoniy boshqarishda, ikkinchisi inson vujudi uchun zarur bo'lgan moddalarni ovqat sifatida qabul qilishda zarur. Qolgan uch sezgi esa insonga go'zallikni ko'rish, uni xunuklikdan farqlashda, yoqimli tovush bilan yoqimsiz tovushni anglashda, xushbo'y hiddan badbo'ylikni ajratishda kerak. har ikkala toifadagi sezgilar orqali ham inson rohatlanadi. Jismoniy mehnatdan olinadigan rohat va gastrologik lazzat – bir tomondan, go'zallikdan, yoqimli tovushdan, xushbo'ylikdan olinadigan lazzat – ikkinchi tomondan. Har ikkala toifa sezgilar «xizmat»ini fikr tarozusiga solib ko'radigan bo'lsak, buning ustiga «oltinchi sezgi» – aqlning mavjudligini hisobga olsak, «ma'naviy sezgilar» tosh bosib ketadi. Zero bu «qorin to'ydirilmaydigan» sezgilar insonning oliy mavjudot ekanini anglatuvchi belgilardir. To'g'ri, inson qorin to'ydirishi kerak, lekin u qorin to'ydirish uchun yashamaydi, balki yashash uchun qorin to'ydiradi. Insoniy hayotning hayvoniy hayotdan farqi ham shunda.

Aytilganlardan xulosa chiqaradigan bo'lsak, uch «ma'naviy sezgi» orqali olinadigan lazzat, inson hayotining mazmuni-maqсад, ikki «moddiy sezgi» esa ana shu maqsadni amalga oshirish yo'lida vosita. haqiqiy ma'naviy lazzatga erishish, tom ma'noda ma'naviyatli yashash uchun, tabiiyki, «vosita-sezgilar» ham pokiza, haromdan yiroq bo'lishi lozim. Zero nopok vositalar bilan erishilgan lazzat – ma'naviyat emas, u xuddi bir uyum go'ng ustida o'sgan atirgul kabi kishida afsus hissini uyg'otadi.

«Qorin falsafasi»ga asoslangan, insonni faqat qorni to'q, bir xilda fikrlovchi kommunistik jamoa a'zosi qilib tarbiyalashga uringan sho'rolar tuzumi materializmi – moddiyatchilikni ilohiylashtirish barobarida ma'naviyatga etarli e'tibor bermadi, uni ikkinchi darajali unsur deb hisobladi. Bizning hozirgi erkin jamiyatimiz esa, moddiyatchilikning ahamiyatini inkor etmagan holda, ma'naviyatchilik yo'nalishini ustuvor sanab, insonni eng avvalo, ma'naviyatli shaxs, o'z fikriga, o'z so'ziga, o'z erkiga ega ma'naviy individ, qolaversa fuqarolik jamiyatining a'zosi ekanini, e'tirof etadi. Nafaqat e'tirof etadi, balki ana shu yo'nalishda juda katta ishlarni amalga oshirishni asosiy vazifasi deb biladi.

Endi ma'naviyatning hayotda namoyon bo'lishi qanday ro'y beradi, u qanday sohalarni o'z ichiga oladi, degan savollarga e'tiborni qarataylik. Bu borada hozirgi paytda turli xil qarashlar, fikrlar mavjud. Zero ma'naviyat qamroviga kiradigan sohalar juda ko'p va xilma-xil. Shu bois faqat ularning eng asosiylari, ya'ni ma'naviyatning shohtomirlari bo'lmish unsur-sohalar haqidagina gapirish mumkin.

Ulardan biri va birinchisi – ezgulik; ikkinchisi – go'zallik; uchinchisi – e'tiqod, ya'ni ana shu ezgulik va go'zallikning tom ma'nodagi timsoli bo'lmish Yaratganga e'tiqod.

Mutlaq ezgulik egasi bo'lmish Yaratgan insonni ezgu ishlar qilish, ezgulikka ezgulik bilan javob berish uchun yaratdi. Zero Tangri insonni yaratib, buyuk ezgulik namunasini ko'rsatgan ekan, uning bandasi bo'lmish odamzot ham ezgulikka ezgulik bilan javob berishi kerak: Ollohni sevishi, faqat ezgu a'mollarga, yaxshilikka kamarbasta turishi, o'z qavmdoshlariga ham, atrof-muhitga ham ezgulik nuqtai nazaridan munosabatda bo'lishi shart. Ezgulik esa, bizga ma'lumki, axloqning, oqilona xatti-harakatlarning asosi, axloqshunoslikning mushtarak tushunchasidir. Demak, axloqiylik inson ma'naviyatining asosiy ustuni.

Mutlaq go'zallik sohibi bo'lmish Yaratgan insonni go'zal mavjudot, o'zidan keyingi ikkinchi go'zallik yaratuvchi zot qilib bunyod etdi. Ayni paytda odamzot Ollohning Erdagi xalifasi sifatidagi Tangri in'om etgan atrof-muhitdagi go'zallikni, go'zal xulqni, go'zal a'mollarni asrash, ardoqlashi lozim. Zero «Olloh go'zal va u go'zallikni sevadi». Ushbu hadisi sharif so'zlaridan shunday xulosa chiqarish mumkin: Ollohni sevgan bandasi albatta go'zal bo'lishi va go'zallikni sevishi shart. Aks holda u farishtalarga ham nasib etmagan xalifa degan sharaflı nomga noloyiq. Go'zallik esa nozik hissiyotlarning, qalbni yumshatuvchi, mayinlashtiruvchi, insonga hilmilik baxsh etuvchi, qalbni forig'lantiruvchi nozik hissiyotlarning asosi, nafasatshunoslikning mushtarak tushunchasidir. Demak, go'zallikka muhabbat ham ma'naviyatning asosiy ustunlaridan.

E'tiqodni esa, ezgulikka va go'zallikka muhabbatning, ularga iqtido qilishning eng oliy darajasi deyish mumkin. Uning eng mukammal ko'rinishi o'zini din shaklida namoyon etadi. Dinlar har xil bo'lishiga qaramay, muqaddas kitoblarning mohiyati bir: inson mutlaq ezgulik va mutlaq go'zallik sohibiga e'tiqod orqali komillikka erishadi. Zero, barcha dinlarning maqsadi komil insonni tarbiyalash. SHu bois ham Qur'oni karimda haqiqiy mo'min barcha nozil qilingan kitoblarning muqaddasligini tan olishi shart, deya qayta-qayta ta'kidlanadi.

Demak, har bir inson o'z hayotini ana shu uch asosga qursagina, ma'naviyatli hisoblanadi. Axloq, – ma'naviyat tizimida eng salmoqli o'rinni egallaydi va undagi

boshqa sohalar bilan mustahkam aloqada ish ko'radi. Endi ana shu aloqalarning eng muhimlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

2. Avvalo, axloq bilan din masalasini olib qaraylik. Bu borada yana, yuqoridagi fikrlarga qo'shimcha qilib, shuni aytish mumkinki, mohiyatan din inson hayotining axloqiyligini taqozo qiladi. Shu bois diniy-shar'iy tamoyillar va me'yorlar, hadisi sharifdagi o'gitlar axloq-odob qoidalari bilan chambarchas bog'liq. Chunonchi, inson eng oliy qadriyat sifatida qat'iy muhofaza etiladi. Odam o'ldirish mumkin emas, odam o'ldirish eng ulkan axloqsizlik hisoblanadi. o'g'rilik, birovning haqini eyish, munofiqlik, aldash, yolg'on gapirish va shu kabi boshqa turli illatlar ham diniy-shar'iy, ham axloqiy nuqtai nazardan man etiladi. Aksincha, insonni e'zozlash, odamlarning bir-biriga ko'makdosh bo'lishi, to'g'rilik, rostgo'ylik, halollik, rahmdillik, qavmdoshi qanday yuksak darajada bo'lmasin, unga xushomad qilishdan tiyinish, faqat Yaratganga sig'inish singari fazilatlar ayni paytda ham diniy taqvo, ham axloqiy talab tomonidan ma'qullangan xatti-harakatlardir. Shu bois axloqni dindan mustaqil, muxtor ma'naviy hodisa sifatida talqin etuvchi markscha-lenincha qarashlar mantiqiy va ilmiy asosga ega emas. Din, ta'kidlaganimizdek, insonni axloqiy lashtirishning vositasi tarzida ish ko'radi. Demak, diniy taqvo bilan axloqiy talabning ildizi bir. har ikki holatda ham vijdon ko'zga ko'rinmaydigan boshqaruvchi murvat sifatida namoyon bo'ladi. Bu-botiniy ko'rinish; zohiriy ko'rinish esa shar'iy hukmlar va huquqiy qonunlarda o'z aksini topadi.

Axloqiy talab huquqiy qonun-qoidalarda o'z aksini topadi, deyish bilan biz axloq va huquqning mustahkam aloqaga ega ekanini tasdiqlab turibmiz. Zero aslida ham shunday. Muayyan jamiyatdagi huquqiy qonun-qoidalar o'sha mintaqa xalqi tomonidan asrlar mobaynida ishlab chiqilgan axloqiy aqidalar, tamoyillar, me'yorlar, shuningdek, nisbatan umumiylik xususiyatiga ega bo'lgan urf-odatlar zamirida vujudga keladi. Lekin ba'zi bir urf-odatlar, an'analar huquqiy me'yorlar darajasiga ko'tarila olmasligi ham mumkin. Buning sababi, ularning, avvalo, nisbatan xususiy tabiatga ega bo'lganida, qolaversa, axloqiy va huquqiy taraqqiyot talablariga javob bera olmasligida. Masalan, johiliyat davrida arablarda qiz tug'ilsa, uni tiriklay ko'mib tashlash odati bo'lgan. Keyinchalik, musulmonlik yoyilganda, bu odat g'ayri muslimlik odati sifatida rad etildi. Hozirga kelib, unday hodisa huquqiy qonunlar asosida jinoyat deb qaraladi. Yoki bizning mintaqada qadimda mavjud bo'lgan xun olish odati ham hozirda jinoyat sifatida jazoga loyiq hisoblanadi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Ko'rinib turibdiki, axloq bilan huquq, garchand, bir ildizga ega bo'lsa-da, ularning jamiyat axloqiy hayotini boshqaruv usuli har xil: axloq asosan tushuntirish, pand-o'gitlar vositasida ish ko'rsa, huquq majburiy usul, jazo choralari orqali ish olib boradi. Ayni paytda, shuni ham aytish kerakki, huquq axloqqa nisbatan ancha aniq va ancha muayyan ichki bo'linishlarga ega. Chunonchi, xalqaro huquq, fuqaro huquqi, jinoiy huquq, mehnat huquqi va h. k. nisbatan qat'iy chegaralangan huquqiy me'yorlar mavjud. Axloq esa huquqqa nisbatan ancha keng qamrovli. Chunonchi, huquqiy qonunlar mavjud tuzumga, muayyan shaxs va yosh doirasidagi kishilarga tadbiq etilsa, axloqiy qoidalar, hikmatlar, pand-o'gitlar barcha tuzumlar hamda turli yoshdagi kishilarga taalluqli bo'ladi. Shuningdek, huquqiy me'yorlar aniq adresni taqozo qiladi, axloqiy qoidalar esa mavhumligi va umumiyligi bilan ajralib turadi.

Axloqning siyosat bilan aloqasi ham nihoyatda qadimiy: ilk davlat yuzaga kelgandan buyon mavjud. Masalan, miloddan avvalgi XVIII asrda Bobilon podshosi Xammurapi tomonidan ishlab chiqilgan qonunlar majmui huquqiy hujjat bo'lsa-da, uning asosida axloqiy fazilat – adolatni barqaror etish yotadi. Zero Xammurapi bu qonunlarni mamlakatda haqiqat qilish, adolat o'rnatish, etim-esirlar va beva-bechoralarga himmat, rahm-shafqat ko'rsatish maqsadida joriy etganini ta'kidlaydi.

Axloqshunoslik tarixida axloq bilan siyosatning munosabatlari borasida ikki xil qarash mavjudligini ko'rish mumkin. Ularning biriga ko'ra, siyosat axloqiy bo'lmog'i lozim, ikkinchisiga binoan esa siyosat axloq bilan sig'ishmaydi.

Birinchi qarash mohiyatan axloqni siyosatdan yuqori qo'yadi: siyosat axloqqa bo'ysundirilishi shart. Boshqacha qilib aytganda, maqsadlar va vositalar birligiga erishmoq lozim, ya'ni buyuk, pokiza ideallar faqat axloqiy pok vositalar orqali amalga oshirilimg'i kerak. Lekin bunda axloq siyosat vazifasini bajarmasligi lozim. Aks holda muayyan davlat institutlarining, xususan, huquq-tartibot va harbiy idoralar singari tashkilotlarning ishini ortiqcha darajada cheklab, ularni juda zaiflashtirib qo'yish mumkin.

Ikkinchi qarash esa, mohiyatan siyosatning axloq bilan hisoblashmasligini taqozo etadi. Bu qarash tarafdorlari axloqni siyosatga bo'ysundirishni, undan, kerak paytida, tamomila yuz o'girish lozimligini ta'kidlaydilar. Ular nazdida, axloq buyuk ideallarga erishuv yo'lidagi bir g'ov, jamiyatni umuminsoniy qadriyatlar bilan o'ralashtirib qo'yadi, ko'ngli bo'shlikka, sustkashlikka, pirovard natijada bosh-boshdoqlikka olib keladi. Shu bois buyuk maqsadlarga tezroq erishish uchun har qanday vositadan foydalanish mumkin. Zero oxir-oqibat erishilgan maqsad yo'l qo'yilgan razilliklar, qattolliklar, aldovlar va firiblarni yuvib ketadi. Vaholanki, bu usul orqali faqat vaqtinchalik g'alabaga erishish mumkin. Oqibatda esa, bu g'alaba na faqat yo'qqa chiqadi, balki mag'lubiyatga aylanadi. Misol tariqasida yana sho'rolar tuzumiga murojaat qilish mumkin. Zo'rlik, aldov va qatag'onlar bilan xalqni baxtli qilishga urinish, «xalq baxti» uchun millionlab odamlarning yostig'ini quritish evaziga erishilgan g'alaba oxir-oqibatda buyuk mag'lubiyat sifatida nihoya topdi. Yuqorida keltirganimizdek, u ulug' maqsadlarni iflos vositalar bilan amalga oshirish o'sha maqsadlarning ham toza emasligini amalda isbotlaydi. Endilikda sobiq Sho'rolar Ittifoqi tarkibiga kirgan xalqlar axloqsiz siyosat tufayli jahondan ajralib qolgani, yolg'on, poraxo'rlik, ko'zbo'yamachilik bu mintaqalar uchun odatga aylanib ketgani hammaga ma'lum. Bu illatlardan tozarish, qutilish uchun yana necha o'n yillar kerak ekan ko'zga ko'rinish turgan reallikdir. Demak, siyosatda axloqdan ko'z yumish, uni axloqiylashtirishda yuzaga keladigan ba'zi nuqsonlardan yuz bor, ming bor ko'p va fojeyidir. o'z siyosatini tubdan axloqiylashtirish – har bir zamonaviy davlatning hozirgi kundagi birlamchi vazifasi.

Axloq bilan san'atning o'z aro aloqalari haqida gap ketganda, eng avvalo, uni et bilan tirnoq tarzidagi yaqinlik ekanini ta'kidlamoq lozim. Chunki har bir haqiqiy san'at asarida asosiy ziddiyat sifatida ezgulik bilan yovuzlikning kurashi in'ikos etadi, insonparvarlik, haqiqatgo'ylik, to'g'rilik, adolat, muhabbat, sadoqat singari fazilatlar tarannum etiladi, taqdir, o'lim va o'lmaslik, hayotning mazmuni, baxtga erishish singari muammolar o'rta tashlanadi. Axloqiy ideal muammosi esa har bir badiiy asarning shohtomiri hisoblanadi. Masalan, Alisher Navoiyning Farhodi, Shirini, Shekspiring Romeosi, Julettasi, Oybekning Navoiysi mazkur mualliflar

asarlaridagi axloqiy ideallardir. Ularsiz Navoiy, Shekspir va Oybek asarlarini tasavvur qilish mumkin emas.

Shunisi ham borki, ba'zi san'at asarlarida axloqiy idealga duch kelmaydi kishi, hatto biror bir ijobiy qahramonni ham uchratmaydi – asar boshdan-oyoq salbiy badiiy qiyofalar turish-turmushini aks ettirishga bag'ishlanadi. Bunday badiiy qiyofalarni muallif o'z zamonasi erishgan axloqiy daraja nuqtai nazaridan turib yaratadi. Misol tariqasida Bayronning «Beppo» dostonini, Gogolning «O'lik jonlar», Zavqiyning «Hajvi ahli rasta», Abdulla Qodiriyning «Kalvak maxzumning xotira daftaridan» asarlarini keltirish mumkin. Bu asarlarda axloqiy muammolar, yuksak axloqiylik masalasi avvalgi misollardagidek bevosita emas, balki bilvosita – satirik usul orqali o'rta tashlanadi.

Bundan tashqari, so'z san'atida, ta'bir joiz bo'lsa, o'ziga xos «axloqiy janrlar» mavjud. Ularni xalq og'zaki ijodida ham, yozma adabiyotda ham uchratish mumkin: maqol, matal xikmatlar, hikoyatlar, rivoyat, masal pandnoma v. h. shular jumlasidandir. Umuman olganda, axloqsiz badiiy asarning bo'lishi mumkin emas, barcha san'at asarlari uchun axloqiylik umumiy zamin ahamiyatiga ega.

Bundan tashqari san'at axloqshunoslik targ'ibotchisi, axloqiy tarbiyaning eng qulay vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Chunonchi, badiiy adabiyotning, kino san'ati, tasviriy san'at va teatr san'atining, ayniqsa, bu borada ahamiyati beqiyos. Bu san'at turlari yoshlarga axloqiy idealning shakllantirishda katta xizmat qiladi. Chunonchi, «urush-urush» o'yinlarida bolalarning mard, jasoratli, matonatli, vatanparvar va halol amerikalik hindular sardoriga, Alpomishga, Go'ro'g'liga va boshqa xalq qahramaonlariga taqlidi fikrimizning dalilidir.

Axloqning fan bilan o'zaro aloqadorligi masalasi ham muhim. Ba'zi bir qarashlarga ko'ra, axloqning fanga aloqisi yo'q. Bunday qarashlarni to'g'ri deb bo'lmaydi. Zotan axloqshunoslik tadqiqot ob'ekti sifatidagi axloqning maqomiyoyoq uning fanga aloqadorligini ko'rsatib turadi.

Ayniqsa, axloqning ijtimoiy fanlar bilan aloqasi miqyoslidir. Chunonchi, ko'pgina ilmiy qarashlar, nazariyalar insonni bevosita yoki bilvosita yuksak axloq egasi, donishmand va halol inson bo'lishga chaqiradi.

Lekin, ayrim nazariyalar ham borki, ularni axloqsiz deb atash o'rinli. Bunga ko'plab misollar keltirish mumkin. Masalan, mashhur «Maltus nazariyasi». Ingiliz iqtisodiyot nazariyotchisi Maltus (1766-1834) ilgari surgan g'oyaga ko'ra, aholi geometrik progressiyaga, iste'mol mahsulotlari arifmetik progressiyaga muvofiq rivojlanadi. Aholi o'sa borib, er yuzida qashshoqlik, oziq-ovqat etishmovchiligi vujudga keladi. SHu bois urushlar olib borish tabiiy hol sifatida o'zini oqlaydi. Maltus bu o'rinda urushni targ'ib etish bilan axloqsizlikning eng yuksak ko'rinishini namoyon etmoqda. Shuningdek, insoniyat jamiyatini qarama-qarshi sinflarga bo'lib tashlashni, hokimiyatni zo'ravonlik, qon to'kish terror orqali qo'lga kiritishni va shu yo'sinda tutib turishni targ'ib etuvchi markscha-lenincha sinfiylik hamda sozialistik inqilob nazariyalari ham ilmdagi axloqsizlikning bo'rtib ko'zga tashlanadigan namunasidir.

Ma'lumki, barcha fanlar, xususan, tabiiy fanlar har biri o'z sohasida haqiqatning ayon bo'lishiga xizmat qiladi. Axloqning pirovard natijasi esa insonni haqiqatga olib borish, uni komil mavjudot qilib tarbiyalashdir. Ana shu nuqtada axloq va fan bilvosita munosabatga krishadi. Ayni paytda ilm-fanda erishilgan olamshumul

yutuqlar insoniyat jamiyati oldiga yangi-yangi axloqiy vazifalar va muammolarni qo'yadi. Chunonchi, so'nggi paytlarda fan-texnika taraqqiyotining yuksak darajasi va ekologik buhronlarning yuzaga chiqishi sababli ekologik axloqshunoslik singari axloq olamining yangi yo'nalishlari vujudga keldi; noosferadan yoki boshqacha aytganda texnosferadan etosferaga – axloqiy muhitga o'tish zarurati insoniyat jamiyati axloqiy madaniyati oldidagi eng dolzarb vazifa sifatida qo'yilmoqda; zero bu vazifaning faqat axloqshunoslik doirasidagi muammogina emasligini, keng qamrovli ekanini, butun Er yuzining bundan keyin mavjud bo'lishi yoki bo'lmasligi muammosiga aylanganini bugun yaqqol sezish mumkin.

Shu bois texnikaviy fanlar taraqqiyotining navbatdagi bosqichlari faqat axloq talablariga mos, ta'bir joiz bo'lsa, axloqiy nazorat ositida amalga oshmog'i lozim.

To'g'ri, ba'zilar bizga, fan – mutlaq ob'ektiv hodisa, u mohiyatan xolis, shunga ko'ra, uni axloqqa bu qadar bo'ysundirish nojoiz, deb e'tiroz bildirishlari ham mumkin. Biroq, fanni odamlar, turli hissiyot, ehtirolarga moyil, turli axloqiy fazilatlar, hatto illatlarga ega bo'lgan kishilar yaratishini yodga olsak, bunday e'tirozlarning o'zi nojoiz ekanligiga ishonch hosil qilamiz. Zero har bir olimning ma'naviy-axloqiy holati, uning o'z kashfiyotida qay darajadadir aks etmasligi mumkin emas. Xullas, fan ham bevosita, ham bilvosita axloq bilan bog'liq va aynan shu bog'liqlik tabiiy-texnikaviy fanlarni insoniylashtirish vazifasini bajaradi.

Axloq bilan mafkuraning aloqasi ham jamiyat hayotida juda katta ahamiyatga ega. Ma'lumki, har bir mafkura muayyan g'oyalar va qarashlar tizimidan iborat bo'ladi. Rasmona mafkurani axloqiy g'oyalarsiz tasavvur qilish qiyin. Lekin g'oya hech qachon o'z-o'zicha, shunchaki mavjud bo'lmaydi. U albatta insonda in'ikos topadi va muayyanlashadi. Bu haqda Hegel o'zining «Falsafiy bilimlar qomusi» asarida shunday deydi: «G'oya haqida gapirganda, uni qandaydir olis va narigi tomondagi narsa tarzida tasavvur qilish kerak emas. G'oya, aksincha, butunisicha shu erda ishtirok etadi hamda, shunindek, har bir ongda, kam deganda, buzilgan va zaiflashgan hoda mavjud bo'ladi». Demak, muayyan g'oyalarni, shu jumladan, axloqiy g'oyalarni o'zida mujassamlashtirgan kishilargina mafkurani yaratadilar va uni ommalashtiradilar.

Har bir demokratik davlat va jamiyatda bir necha mafkura mavjud bo'lishi tabiiy. Lekin ular ichidan biri etakchilik mavqeini egallaydi. Bu etakchilik zinhor boshqa mafkuralarni inkor etmaydi va jamiyat a'zolari ko'pchiligi irodasini aks ettirishi bilan ajralib turadi. Uni shuning uchun ham milliy mafkura deb atashadi. Erkin demokratik fuqorolik jamiyatini o'z oldiga vazifa qilib qo'ygan bizning mamlakatimizda bu masalaga jiddiy e'tibor berilgan. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidagi birinchi bo'lim, birinchi bobning 12-moddasida shunday yozib qo'yilgan: «O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi.

Hech qaysi mafkura davlat mafkurasiga sifatida o'rnatilishi mumkin emas».

Demak, bizning davlat demokratiya tamoyillariga asoslangan holda, barcha mafkuralarning yashash huquqini ta'minlovchi insitut sifatida ish ko'radi. Milliy mafkuramiz esa boshqa biror-bir mafkurani kamsitmasdan, ko'pchilik jamiyat a'zolarining ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-estetik g'oyalari tajassumi sifatida mamlakat va millat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Chunonchi, u, eng avvalo, yuksak axloqiylikka asoslangan. Milliy mafkuramiz jamiyatimizda vatanparvalik, millatparvarlik,

ziyolilik tamoyillarini ustuvor bilib, har bir fuqoroni buyuk davlat yaratishda ishtirok etishga chorlaydi. Ayni paytda, umumbashariy ma'naviy qadryatlarni e'zozlashga, boshqa millatlar va elatlarga hurmat bilan qarashga chaqiradi, tenglar ichida teng bo'lish g'oyasini ilgari suradi. Bu mafkura xalqimiz ma'anviy mezonlariga, uning ezigulik va farovonlik haqidagi ideallariga, erksevarlik, tinchliksevarlik tamoyillariga mos keladi, shu sababli unga ehtiyoj bor.

Tarixdan axloqiylikni chetlab o'tishga yoki uni axloqsizlikka niqob qilib, axloqni soxtalashtirib umr ko'rishga uringan mafkuralar ham bizga ma'lum. Ular, odatda, muayyan davlatning yagona mafkurasi deb e'lon qilinadi va u millatga yolg'on vositasida singdirishga urinishiladi. Olmoniyada hitlerchilar ilgari surgan milliy sozializm mafkurasi yoki sobiq sho'rolar ittifoqidagi komunistik mafkura shular jumlasidandir. har ikkala mafkura ham o'zini tan olganlardan «mafkuraviy dushmanlar»ni jisman yo'qotishni talab etdi – eng buyuk axloqsizlikni axloqiylik sifatida targ'ib qildi. Lekin niqoblangan axloqsizlikning umri uzoq emas. Bu holatni buyuk rus shoiri Aleksandr Pushkin «Tiklanish» degan she'rida bag'oyat go'zal tasvirlagan:

Vahshiy rassom mudroq, beizn,
Daho suratini buzadi
Va u surat ustiga o'zan
Beburd suratini chizadi.

Lekin u yot bo'yoqlar bir-bir
Ko'chib tushar yil sayin, ayon;
Va daho ijodi bequsur
Avvalgidek bo'lur namoyon...

(Turob To'la tarjimai)

Lenin, Stalin, Hitler singari «vahshiy rassomlar» chizgan suratlar – totalitar tuzumlar mafkurolari qismatini shu she'rda ko'rish mumkin. Zero axloqiylik har qanday mafkura muvaffaqiyatining garovi hisoblanadi. Axloq bilan mafkura bir-biri bilan ana shunday uzviy bog'liq.

3. Ma'naviyat tizimidagi ijtimoiy hodisalarning axloq bilan munosabatlarini mana shu qisqacha tarzda ko'rib chiqishimizning o'ziyoq bizda axloqning o'mi haqida aniq tasavvur uyg'otadi. Shu narsa ayonki, axloq mazkur ijtimoiy hodisalar markazida turadi. U nafaqat markaziy ijtimoiy hodisa, balki boshqa ijtimoiy hodisalarni xarakatlantiruvchi ma'naviy kuch sifatida namoyon bo'ladi. Uni chetlab o'tishga intilish har qanday mafkurani tanazzulga olib boradi, jamiyatni tom ma'nodagi ma'naviyatdan mahrum etadi. SHu nuqtai nazardan qaraganda, Prezident Islom Karimovning: «Aslini olganda, axloq – ma'naviyatning o'zagi», degan so'zlari yuqoridagi fikrlarimiz uchun tabiiy xulosa bo'lib jaranglaydi. Darhaqiqat, axloq ma'naviyat tizimidagi eng ta'sirchan, eng baquvvat xalqa, usiz odamzot ma'naviyatini tasavvur qilish mumkin emas.

Tayanch iboralar

Ma'naviyat, Ma'naviyat tizimi, Axloq, Din, Huquq, Siyosat, San'at, Fan, Mafkura.

Takrorlash uchun savollar

1. Ma'naviyat va ma'naviyat tizimi nima?
2. Axloq va dinning aloqadorligi nimalarda ko'rinadi?
3. Axloq bilan huquqning o'zaro o'xshashligi va farqi nimada?
4. Siyosatning axloqqa munosabati qanday?
5. Axloq bilan san'at munosabatlarining chambarchasligi nimalarga bog'liq?
6. Axloq bilan fanning o'zaro munosabatlari fanning ob'ektivligiga ta'sir qiladimi?
7. Axloq va mafkuraning o'zaro aloqadorligi jamiyat hayotida qanday ahamiyatga ega?

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., «O'zbekiston», 1992.
2. Karimov I.A. O'zbekiston: Milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T., «O'zbekiston», 1994.
3. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi muxbiri bilan suhbat. «Fidokor» gazetasi, 8 iyun, 2000 yil.
4. Imomnazarov M., Milliy ma'naviyat nazariyasiga chizgilar. T., «Sharq» konserni, 1998.

Mavzu: AXLOQSHUNOSLIKNING ASOSIY MEZONIY TUSHUNCHALARI, AHLOQIY TAMOIYILLAR VA ME'YORLAR

Reja:

1. Axloqshunoslik mezoniy tushunchalari (kategoriyalari) ibtidosining hissiyotga borib taqalishi.
2. Axloqshunoslik asosiy mezoniy tushunchalarining mohiyati.
3. Axloqiy tamoiyillar, me'yorlar hamda ularning inson va insoniyat jamiyati taraqqiyotidagi ahamiyati.

1. Avval biz axloqiy hissiyotlarni axloqiy anglash uchun muayyan ma'noda material ekani to'g'risida bir rov to'xtalib o'tgan edik. Bu haqda mumtoz faylasuflar ham e'tiborga sazovar fikr bildirganlar. Chunonchi, buyuk ingliz mutafakkiri Jon Lokk, tushunchada nimaiki bor ekan, u bundan avval hissiyotda mavjud bo'lgan, deb ta'kidlaydi. «Tabiat qonuni borasidagi tajribalar» asarida u shunday deb yozadi: «Agar hissiyotdan aqlga narsalar qiyofasi etkazib berilmasa, u holda tafakkur uchun hech qanday material berilmagan bo'ladi va aql bilishin taraqqiy ettirishi borasida tosh, yog'och, qum va hokazo qurilish materiallarisiz me'mor bino qurishda

qanchalik ish qila olsa, shunchagina ish bajara biladi». Aqlni ideallashtirish, hissiyotni ikkinchi darajali omil chifatida talqin etish, afsuski, Lokk va unga o'xshash ba'zi mutafakkirlar fikrlarini hisobga olmaslik keyingi davrlarda, ayniqsa, kuchaydi. hegel singari faylasuflar esa butun borliqni mantiqiy lashtirish yo'lid an bordilar. Lekin XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, G'arb allomalari bu yo'lni ko'p jihatdan yangilash ekanini angladilar. XX asr mutafakkirlari, ruhiy tahlil falsafasidagi yangi froydchilik oqimining atoqli namoyandalaridan biri Karl YUng shunday deb yozadi: «G'arb kishisi» ruhiy («psixologik», so'zini eshitganida, uning uchun «u shunchaki ruhiy» tarzida jaranglaydi. Uning uchun «psix» – qalb qandaydir, achinarli darajada kichik, e'tiborga noloyiq, shaxsiy, sub'ektiv v.h... Shu sababli «ruh» (qalb) o'rniga «aql» so'zini ishlatishni ma'qul ko'radi...» Boshqa bir o'rinda: «... barcha metafizik mulohazalar uchun ijodiy zamin aynan qalbning (ma'naviylikning) ko'zga ko'rinmas, etishib bo'lm as tarzdg i in'ikosi hisoblangan ondir...», degan fikrni bildiradi. Darhaqiqat, «yurak va aql», «hissiyot va ong» bahsida G'arb, ayniqsa, bizning XX asrda, so'zsi, birinchilikni aqlga, onga beradi. Yuqoridagi kabi fikrlar istisnoli hollardir. Shu bois axloqshunoslik nuqtai nazaridan muhabbat haqida gap ketsa, uni hissiyot, deb yana buning ustiga, ta'riflash qiyin bo'lgan tuyg'u, deb ataydilar va uni tushuncha tarzida olib qarashdan cho'chidilar. Vaholanki, muhabbat aynan axloqiy hissiyot va axloqshunoslikning bosh mezoniy tushunchasidir.

2. Muhabbat bosh mezoniy tushuncha sifatida deyarli barcha asosiy tushunchalarda va tamoyillarda o'z «hissa»siga ega. Na eziglikni, na yaxshilikni, na vataparvarlikni, na insonparvarlikni muhabbatsiz tasavvur etib bo'lmaydi. o'tgan ma'ruzalarning ba'zilarida biz bu tushunchaning mohiyati, turlari haqidagi Ilohiy Og'ustin, Imom G'azzoliy, Erix Fromm singari mutafakkirlar fikrlarini keltirgan edik. Qo'shimcha qilib shuni aytilish mumkinki, u – insonni tashqi va tamsuendental olam bilan bog'lovchi, uni yolg'izlikdan olib chiqadigan buyuk kuch. Muhabbatning ob'ekti doimo go'zallik, manfaatsiz go'zallik. U – Ollohmi, Vatanmi, yormi – muhabbat egasiga undan-da go'zalroq narsa yo'q. Ayni paytda bir ob'ektni sevgan kishi boshqa ob'ektlarni ham sevm asligi mumkin emas. Deylik, yorga bo'lgan haqiqiy muhabbat Vatanga, insoniyatga muhabbatni inkor etmaydi, aksincha, barqaror qiladi. Zero «o'z-o'zicha», yakka, «xudbin» muhabbatning bo'lishi mumkin emas. Inson o'zi o'zgaga aylanganida, o'zgani o'ziga aylantira olganida haqiqiy muhabbat egasi hisoblanadi. Mana shu ob'ekt bilan sub'ekt orasidagi farqning yo'qolishi eng buyuk, eng mukammal lazzatdir. Buni mavlono Fuzuliy nihoyatda go'zal qilib, bir baytda shunday ifodalaydi:

Ishqdir ul, nasha'i komilkim, andandir mudom
Mayda tashviri harorat, nayda ta'siri sado.

Komil nash'a, komil lazzatga faqat komil insongina erisha oladi. Demak, muhabbat inson axloqiy xayotining cho'qqisi, komillik belgisidir. SHu bois haqiqiy muhabbat egalari yoshlar tomonidan doimo axloqiy ideal tarzida qabul qilinadi: Farhod va Shirin, Romeo va Juletta, Otabek va h.

Shuni ta'kidlash lozimki, muhabbat – oliy tuyg'u, shu ma'noda u oliy tushuncha. Lekin uni tuban, quyi narsa – hodisalarga nisbatan ham qo'llash hollari

uchrab turadi. Chunonchi, Fromm singari g'arblik mutafakkirlar, ba'zi rus faylasuflari muhabbat tushunchasini o'likka (nekrofil), mol-dunyoga, pulga nisbatan qo'llaydilar. Ularga nisbatan «o'chlik», «ruju», «hirs» singari tushunchalarni qo'llash ma'qul emasmi?

Muhabbat ham, axloqshunoslikdagi ko'pgina tushunchalardek, «juftlik» xususiyatiga ega, uning ziddi – nafrat. Nafrat tushunchasi, albatta, muhabbat singari keng qamrovli emas. U aksil muhabbat tarzida namoyon bo'lgan ob'ektdan chetlashish, undan begonalashishni taqozo etadi. Hazar, jirkanch hissi nafratning kundalik turmushidagi tor, «mayda» ko'rinishidir. Nafratning ularga nisbatan «yirikligi» uning ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo'lishidir. Ayni paytda, bu tushuncha g'azabdan keskin farq qiladi. U, g'azabga o'xshab, o'z ob'ektini yo'qotishga intilmaydi, undan faqat yuz buradi. Ko'rinishdan, nafrat kishida yoqimsiz taassurot uyg'otsa-da, aslida u asosan illat emas, axloqiy fazilat sifatida insonning vijdonliligidan, botiniy jasoratidan dalolatdir.

Nafratdan tashqari yana rashk tushunchasi borki, u – ijtimoiy hodisa emas, faqat jinsiy muhabbat bilan yonma-yon keladi. Ma'lumki, muhabbat egasi o'z sevgisini va sevgilisini qizg'anib, asrab qolishga harakat qiladi. Ana shu qizg'anish hissa me'yorida oshib ketganda rashkka aylanadi. Rashk esa, uni qanchalik ta'rif-tavsif qilmaylik – me'yorning buzilishi, illat.

Mezoniy tushunchalar orasidagi yana bir juftlik – ezgulik va yovuzlik, ezgulik axloqshunoslikdagi eng asosiy kategoriyalardan. U inson faoliyatining asl mohiyatini anglatadi – Tangri irodasining inson qalbidagi tajassumi sifatida namoyon bo'ladi. «Ezgu o'y, ezgu so'z, ezgu a'mol» uchligi «Avesto» dan tortib, barcha muqaddas kitoblarda etakchi o'rinni egallashi ham shundan. Ezgulik – inson shaxsining komillikka, baxtga, jamiyati esa yuksak taraqqiyotga etkazuvchi vositadir. U insonning axloqiy faoliyati tufayli muayyanlashadi, yuzaga chiqadi. Uni sinfiylik yohud partiyaviylik qobig'iga o'rash mumkin emas. Chunonchi, «sinfiy dushmani», ya'ni biror bir shaxsni yoki guruhni faqat boshqa sinfga mansub bo'lgani uchun jisman yo'qotish, qanchalik bo'yab-bo'jalmasin, ezgulik bo'lolmaydi. U tom ma'nodagi yovuzlikdir. Shu bois totalitar tuzumlarda ezgulikni bunday talqin etishning noilmiyligi, soxtaligi hozirgi kunda hammaga ayon.

Ezgulik va uning ziddi yovuzlik odatiy, kundalik hayot mezonlari bilan o'lchanmaydi, ular ham muhabbat singari qamrovli va ijtimoiylik xususiyatiga ega. Ezgulikning axloqiy ideal bilan bog'liqligi ham shundan. Shu tufayli u amaliyotda ezhamonlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, jasurlik singari tamoyillarni o'z ichiga oladi.

Shuni ham aytish kerakki, muhabbat va nafrat juftlik tushunchasida nafrat muhabbatni inkor etmay, aksincha, uning barqarorligidan dalolat bersa, ezgulik va yovuzlik juftligida har ikki tushuncha bir-birini tamomila inkor etadi. Na faqat inkor etadi, balki ular orasida hayot-mamot kurashi ketadi va bu kurash abadiy kurash sifatida, olamni harakatga keltiruvchi kuch tarzida namoyon bo'ladi.

Ezgulik va yovuzlikning yana bir o'ziga xos tomoni shundaki, bu juftlik tushuncha inson faoliyatini baholash xususiyatiga ega. Uni odam bolasining ulug'ligi va tubanligini o'lchaydigan muqaddas torozuga o'xshatish mumkin. Insonning komilligi, jamiyatning takomilga erishgan-erishmagani shu mezon bilan o'lchanadi.

Chunonchi, Stalinning yovuz inson, sobiq sho'rolar ittifoqini esa jamiyat sifatida «yovuzlik saltanati» degan nom bilan atalib kelgani hech kimga sir emas.

Ezgulik va yovuzlik haqida gap borganida, yaxshilik va yomonlik nima, bu ikki juftlik mazmunan bir emasmi, degan savol tug'iladi. Bu tabiiy. Chunki hozirgacha bizga ma'lum o'zbek tilidagi barcha axloqshunoslikka doir adabiyotlarda ezgulik va yovuzlik mezoniy tushunchalar sirasiga kiritilmagan, u bor-yo'g'i yaxshilik va yomonlikning sinonimi tarzida taqdim etib kelingan. To'g'ri, yaxshilik tushunchasining ko'gina unsurlari ezgulikdan, ezgulikning ba'zi unsurlari yaxshilikdan joy olishini inkor qilish mumkin emas. Ularning ziddida ham shunday «singishib ketish» mavjud. Lekin bunday dalillar aslo mazkur ikki juftlikni aynanlashtirishga asos bo'la olmaydi. Ular orasida qat'iy farq mavjud: ezgulik, yuqorida aytganimizdek, ijtimoiylik xususiyatiga ega, yaxshilik esa unday emas. U asosan shaxsning odobiga, hulqiga bog'liq bo'lgan ijobiy hodisa. Zero unda, mardlik, ochiqko'ngillilik, halollik singari axloqiy me'yorlar tajassum topadi. Biroq u qahramonlik, jasorat, vatanparvarlik kabi tamoyillar darajasiga ko'tarila olmaydi. Misol tariqasida buyuk shoirimiz Alisher Navoiyning faoliyatini olaylik. U surunkasiga ijodiy mehnatga umrini bag'ishladi, xalqi uchun, xalqlar uchun «Xazoyin ul-maoniy»dek, «Hamsa»dek buyuk asarlar yaratdi. Bu ezgulik – abadiy, zero Navoiy asarlari millionlab odamlarga yuzlab yillar mobaynida zavq-shavq ulashib, ularni komillikka chorlab kelmoqda. Ayni paytda, u ko'plab yaxshiliklar qildi – muhtoj odamlarga qarz berdi, bergan qarzidan kechib yubordi v.h. Uning bu yaxshiliklari, ajoyib ijobiy hodisa bo'lgani holda, o'tkinchilik xususiyatiga ega, shuningdek, qahramonlik ham, buyuk jasorat ham, vatanparvarlik ham emas. Demak, yaxshilikni yirik ijtimoiy hodisa – ezgulik bilan aynanlashtirish to'g'ri emas.

Bu ikki juftlikning yana bir farqli tomoni shundaki, ezgulik hech qachon yovuzlikka aylanmaydi, har qanday zamonda, har qanday sharoitda ham yovuzlik bo'lib qolaveradi. Yaxshilik va yomonlikda esa bunday emas: biror ob'ektga qilingan yaxshilik boshqa har bir ob'ekt uchun yoki yaxshilik qilgan sub'ekt uchun yomonlikka aylanishi mumkin. Mashhur o'zbek xalq ertaklaridan biridagi ovchilar quvib kelayotgan bo'rini qopga yashirib, qutqarib qolgan dehqonning holatini bunga misol sifatida keltirish mumkin: bo'ri o'ziga yaxshilik qilib, o'limdan qutqargan odamni emoqchi bo'ladi, xayriyatki, tulki dehqonning joniga ora kiradi.

Xullas, muayyan ijtimoiy cheklanganligiga qaramay, yaxshilik va yomonlik ham ancha qamrovli mezoniy tushunchalardan.

Axloqshunoslikning yana bir qamrovli mezoniy tushunchasi-adolat. Uning ezgulik va yovuzlik hamda yaxshilik va yomonlikdan asosiy farqi shundaki, adolatning o'zi biror bir qadriyatni anglamaydi, lekin qadriyatlar orasidagi nisbatni belgilaydi, ularni baholash maqomiga ega. Shu bois unda jamiyatni tartibga soluvchilik xususiyati bor; unda ham axloqiy, ham huquqiy talablar mujassamlashgan. Uni ma'lum ma'noda miqdor o'lchovchi ham deyish mumkin: u talab bilan taqdirlashni o'lchab turadigan tarozudir. Adolat bor joyda ijtimoiy jabrga, beboshlikka yo'l yo'q. Adolatning mezoniylik xususiyati, ayniqsa, huquqda darhol ko'zga tashlanadi. huquq vazirligining hatto adliya vazirligi deb atalishi, jinoyatga yarasha jazoni belgilovchi, hukm chiqaruvchi idoralarning xalq sudi, odil sud degan nomlar bilan yuritilishi buning dalilidir. Lekin adolatni faqat huquqiy tushuncha sifatida talqin etish to'g'ri emas. U, yuqorida aytganimizdek, keng qamrovli axloqiy

tushuncha. U na faqat fuqorolar orasidagi munosabatlarni, balki davlat bilan xalq, jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi aloqalar mezonini ham o'z ichiga oladi. Xalq orasida ming yillar mobaynida odil podsho idealining yashab kelgani bejiz emas.

Deyarli bir yarim asr moybaynida adolatsizlikni milliy kamsitishni, milliy iftixor hissining oyoq osti qilinishini, begona irodaning zo'rlab qabul qildirish kabi holatlarni boshdan kechirgan xalqimiz, endlikda, mustaqillikka erishib, adolatli fuqorolik jamiyati tuzishga kirishdi. Adolat bugungi kunda bizning mustaqil, kelajagi buyuk davlatimizning mohiyatini anglatuvchi tushunchaga aylanib bormoqda.

Axloqshunoslikning nihoyatda ta'sir doirasi keng tushunchalaridan biri vijdondir. Vijdon – Zigmund Froyd ta'biri bilan aytganda, alo men, men ustidan nazorat o'rnatib, uni boshqarib turuvchi ikkinchi, yuqora darajadagi men. Agar uyat hissi insonning tashqi, jamiyatga bog'liqligidan kelib chiqsa, vijdon uning ichki o'z-o'ziga bog'likligini namoyon etadi. Bu ichki bog'liqlik tashqi bog'liklikka nisbatan teran va doimiydir: uyat ma'lum bir vaqt ichida odamning o'z nojo'ya harakati tufayli yuzaga kelgan o'ng'aysizligi bo'lsa, vijdon azobi, bu oddiy o'ng'aysizlik emas, balki qalbdagi, odamdagi odamiylikka e'tiqodning faryodi, talabi, uni qondirmas ekansiz, hech qachon azob to'xtamaydi. Uyat bilan vijdonni, shu bois, dengizdagi muz tog'iga – aysbergga o'xshatish mumkin: yuzaga uyat tarzida chiqib turgan qismi teranlikdagi qismidan yuz, balki ming barobar kichik.

Vijdon ham boshqa ba'zi axloqshunoslik mezoniy tushunchalari kabi baholash xususiyatiga ega. Lekin bu baholash hech qachon ob'ektga qaratilmaydi, u sub'ektning xatti-harakatlarini baholaydi, ya'ni unda sub'ekt o'zi uchun ichki ob'ekt vazifasini o'taydi. Ba'zan jamiyat talablari bilan vijdon o'rtasida ixtilloflar chiqishi mumkin. Bunda vijdon emas, jamiyat talablarining o'tkinchilik xususiyati, ma'lum ma'noda eskirganligi aybdordir. Zero vijdon ko'zga ko'rinmas, lekin ulkan va mutlaq aybsiz axloqiy hodisadir.

Ko'pincha vijdon tushunchasi o'rinda imyon iborasini uchratish mumkin. Iymon aslida diniy tushuncha. Lekin hayotda vijdon tushunchasining sinonimi tarzida ishlatiladi. Masalan, kimnidir birov «iymonli odam» deganida, uning musulmonlikka imyon keltirgan-keltirmagani haqida o'ylab o'tirmaydi, buning ustiga, u odam musulmon emas, nasroniy bo'lishi ham mumkin. Chunki gap bu erda o'sha odamning dindorligi haqida emas, balki vijdonli, halol, rostgo'y ekanligi to'g'risida ketyapti. Shu ma'noda vijdon bilan iymonni egizak tushunchalar deyish mumkin.

Afsuski, oddatda, ko'pchilik adabiyotlar vijdon mezoniy tushunchasiga «sub'ektiv» hodisa tarzida qarab adolat, burch, nomus singari tushunchalarni unga qaraganda ijtimoiy ahamiyatliroq deb baholash, ularni, «to'rga chiqarish» hollari tez-tez uchrab turadi. Vaholanki, vijdonsiz odamdan hech qachon adolatni ham, burchga sadoqatni ham, or-nomusni ham kutish mumkin emas. Vijdonli odamlargina haqiqiy erkin, demokratik fuqorolik jamiyatini yarata oladilar. Zero vijdon, eng avvalo, o'zgalarga nisbatan burch va mas'uliyatni taqozo etadi.

Yana bir muhim mezoniy tushuncha – burch. Burch, mohiyatan, jamiyat, davlat va shaxslarga nisbatan muayyan individdagi munosabat, ular oldidagi majburiyat. U yuqorida aytganimizdek, vijdon, e'tiqod mas'uliyat kabi tushunchalar bilan mustahkam bog'liq. Umuman, hayotda insonning har bir xatti-harakati zamirida burch tushunchasi – burchga sadoqat yoki xiyonat yotadi. Burchning insonlik burchi, musulmonlik burchi, nasroniylik burchi, farzandlik burchi singari keng qamrovli,

barcha davrlar uchun umumiy bo'lgan tushunchalari ham, jurnalistlik burchi, shifokorlik burchi, olimlik burchi kabi kasbiy odob doirasidagi tushunchalari ham mavjud. Burch tushunchasining o'ziga xos jihatlaridan yana biri – uning vaqt va jamiyatda muayyanlashish xususiyati. Chunonchi, bir tuzum yo jamiyatda ijobiy hisoblangan burch talablari ikkinchi bir tuzum yoki jamiyat uchun salbiy ma'no kasb etishi mumkin. Sobiq sho'rolar fuqarosining o'sha davrdagi mavjud tuzum oldidagi burchi hozirgi kunda o'ta salbiy hodisa sifatida baholanishi bunga yorqin misol bo'la oladi.

Harbiylashgan va o'ta mafkuraviylashgan, ya'ni yagona mafkura hukmronlik qilgan jamiyatlarda esa burch omma hamda shaxs hayotida fojeiy hodisaga aylanadi. O'ta ustalik bilan yo'lga qo'yilgan targ'ibot natijasida bunday jamiyatlar a'zolari oqni – qora, qorani – oq deb qabul qiladilar. Buni umumbashariy milliy qadriyatlarni oyoq osti qilgan beshafqat sho'rolar sotsializmi yoki fashistlarning milliy soqializmi yaqol isbotlab berdi. Yuz minglab, hatto millionlab odamlar aldandilar, keyinchalik, uzoq yillar mobaynida vijdon azobida yashadilar. Demak, jamiyat qurishda totalitarchilikka yo'l qo'yilishi o'sha jamiyat a'zolarini burchni noto'g'ri tushunishga va buning oqibatida axloqsizlikka olib keladi.

Shuni ham aytish kerakki, ba'zi hollarda burch shaxsning ko'pgina mayl-istaklariga qarshi boradi: uni huzur halovatdan turmush lazzatlaridan mahrum etadi. Masalan, Furqat mustamlakachilar mafkurasiga xizmat qilganida, uning hayoti rohat farog'atda kechishi mumkin edi. Lekin u Vatan oldidagi, millat oldidagi burchni deb muhojirlikning og'ir qismatiga duchor bo'ldi: uni mustamlakachilar mamlakat hududidan chiqarib yuborib, qayta kiritmadilar. Furqat horijda vafot etdi.

Ba'zan burch tufayli odamlar o'z sevgisidan, jon-dilidan sevgan kishisidan kechishga ham majbur bo'ladilar. Xullas, burch axloqshunoslik mezoniy tushunchalari ichidagi eng «qattiq qo'l», eng «shafqatsizi».

Mezoniy tushunchalardan yana biri – nomus. Nomus tushunchasi bir tomondan, burch bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi jihatdan, qadr-qimmat tushunchasiga aloqadir. Zero nomus mohiyatan shaxsning o'z qadr-qimmatini anglab etishi, shu qadr-qimmatning jamiyat tomonidan tan olinishi yoki olinmasligiga munosabati bilan belgilanadi. Goho uni or tushunchasi bilan chalkashtirish, hollari ham uchrab turadi. Lekin aslida, nomusga nisbatan or ancha tor qamrovdagi, nisbatan zalvarsiz tushuncha. Chunonchi, oriyatli odam deganda, o'z so'zining ustidan chiqadigan, sadaqa tarzida qilingan muruvvatlardan baland turadigan shaxs tushuniladi. Beor odam esa – o'z sha'niga aytilgan gaplarga parvo qilmay, ishini bajarib ketaberadigan, aytilgan-aytilmagan joylarga suqilib kiraveradigan surbetnamo kishi. Nomusning esa toshi og'ir – ijtimoiylik xususiyatiga ega, keng qamrovli. Nomus yo'lida inson hatto o'z hayotidan kechishi mumkin, odamlar o'z nomusi, oila nomusi, millat nomusi deb kurashadilar. Bu haqda ko'plab badiiy asarlar yaratilgan. Mehnat, sport singari sohalarida jamoa nomusi ham alohida ahamiyatga ega; shu o'rinda nomus obro' tushunchasi bilan bog'lanib ketadi. Bularning hammasi o'zini hurmat qilish, o'ziga nisbatan atrofdaqilarning hurmat-izzatini yo'qotmaslik uchun o'z-o'zini nazorat qilish hissidan kelib chiqadi.

Biz yuqorida ko'rib o'tganlarimiz – asosiy mezoniy tushunchalarning barchasi baholash tabiatiga ega. Yana qator muhim axloqiy tushunchalar borki, ular o'z echimini talab qilishi bilan, ya'ni muammolik xususiyati bilan ajralib turadi. Ideal,

baxt, hayotning ma'nosi, singari tushunchalar shular jumlasidandir. Biz ular orasidagi eng qamrovli bo'lishi axloqiy ideal tushunchasiga nisbatan batafsilroq to'xtalib o'tamiz.

Bir qaraganda, idealda ham baholash xususiyati mavjuddek tuyuladi. Lekin aslida u qiyoslashga asoslanadi. Antiqa tomoni shundaki, idealda nomavjud, xayoldagi insonga, voqelika real, mavjud, hayotdagi xodisalar qiyoslanadi, ya'ni bor narsa yo'q narsa bilan o'lchanadi. Zero ideal hayotda mavjud bo'lishi mumkin emas – bu hammaga ayon gap. Buning ustiga, ideal hozirgi zamonda ham, kelajakda ham bo'lmaydi, uning mavjudlik sharti-o'tgan zamon. Lekin, shunga qaramay, inson ideal sari intiladi, o'z hayotini unga qiyoslaydi, unga taqlid qiladi. U inson hayotidagi eng oliy axloqiy talabki, uning bajarilishi shaxsni komillikka etkazadi. Albata, hayotda bunday bo'lmaydi, lekin inson ana shu komillikni o'ziga namuna bilib, idealga intilib yashashi jarayonida nisbiy komillikka erishadi.

Dunyoviy ideal bilan, to'g'rirog'i, ijtimoiy-axloqiy ideal bilan diniy ideal, bir qaraganda, o'xshashdek ko'rinsa-da, aslida keskin farq qiladi. Chunonchi, musulmonlar uchun-Muhammad alayhissalom, nasroniylar uchun – hazrati Iso, yahudo dinidagilar uchun – hazrati Muso ideal hisoblanadi. Ular ideal sifatida hech qachon o'zgarmaydi, boqiy. Ijtimoiy-axloqiy ideallar esa o'zgarishi mumkin va ko'p hollarda o'zgarib turadi. Masalan, sho'rolar davrida o'sha tuzum asoschisi Lenin – eng yuksak axloqiy ideal sifatida talqin etilardi va ko'pchilik tomonidan shunday qabul qilanardi. Hozir esa «Kuch-adolatda!» degan shiorni hayotining ma'nosi deb bilgan buyuk ajdodimiz Amir Temur ko'pchilik tomonidan ijtimoiy-axloqiy ideal, adolatli davlat rahbarining ideal timsoli tarzida qabul qilinadi. Demak, muayyan tuzum talablaridan kelib chiqqan holda, ijtimoiy-axloqiy ideallar o'zgarishi mumkin. Faoliyati niqoblangan axloqsizlikdan iborat bo'lgan. Lenin, Stalin, Hitler kabi ijtimoiy ideallarning umri uzoq bo'lmasa-da, har holda ideal edilar, aldangan ko'pchilik ularni namuna deb bildilar.

Bunday salbiy hodisalarga karmay, ideal, umuman, insonniyat jamiyatida, shaxs hayotida ijobiy, yorug' mayoq vazifasini o'tab kelmoqda, bundan keyin ham uning asosiy vazifasi shunday bo'lib qolajak. Chunki idealda har bir inson o'z baxtining hissiyotli irfodasini ko'radi, hayotining ma'nosini unga qarab intilishda deb biladi.

3. Asosiy mezoniy tushunchalar – kategoriyalar singari axloqiy tamoyillar ham axloqiy anglash shakllaridan hisoblanadi. Ularda axloqiy talab nisbatan umumiy tarzda ko'zga tashlanadi.

Ular jamiyat tomonidan shaxsga qo'yiladigan talab tarzida namoyon bo'lib, insonning axloqiy mohiyatini, uning hayoti mazmunini, odamlar bilan o'zaro aloqalaridagi asosiy jihatlarini belgilab beradi. Natijada tamoyillar, inson xatti-harakatining umumiy yo'nalishini ko'rsatgan holda, ko'pgina axloqiy me'yorlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Axloqiy tamoyillarning eng qadimiy va eng muhimlaridan biri – insonparvarlik. U – insonning yuksak ijtimoiy vazifasini belgilaydigan va barqaror etadigan g'oyalar, qarashlar va e'tiqodlar majmui, shaxs erki, kadr-qimmat, uning baxtli bo'lish huquqini talab etish imkonining mavjudligiga engilmas ishonch. Insonparvarlik tamoyilini, Ovro'po Uyg'onish mutafakkirlari dastlab ilgari surganlar, degan fikr mavjud. Aslida, insonparvarlik dastavval Sharqda o'rta

tashlangan, insoniylik, insonparvarlik degan ma'noni bildiruvchi «namlulu» so'zi bundan 3-4 ming yillar avvalgi qadimgi Somir mix xatlarida uchraydi.

Insonparvarlik – umuminsoniy qadriyatlar sirasiga kiradi. Uni sho'rolar davridagi sinfiylik nuqtai nazaridan soxtalashtirish proletar diktaturasi va totalitar soʻialistik tuzum hamda ular ijodkorlarining insonparvarligi haqidagi afsonalar juda qisqa umr ko'rdi. Sotsializm mafkurachilarining bu boradagi say'-harakatlari o'sha davrlardayoq noilmiyligi, yolg'onga sug'orilganligi bilan kishilarning g'ashini keltirgan edi. Bunday insonparvarlikni xalq qabul qilmaydi. Chunki u aynan o'ta mavhum «xalq» tushunchasiga qaratilgan, vaholanki insonparvarlik markazida muayyan shaxs turmog'i lozim. har bir shaxs insoniy huquqlarini ta'minlash uchun kurashish – mana, insonparvarlikning asosiy vazifasi. Bu borada umumbashariy ma'naviy qadryatlarni ustuvor deb bilgan bizning davlatimiz ham mamlakat ichkarisida, ham dunyo miqyosida ko'zga ko'rinarli ishlar qilmoqda.

Agar insonparvarlik tamoyili shaxsning barcha insoniy haq-huquqlari himoyasida tursa, ya'ni ancha keng qamrovli va umumiy intilish bo'lsa, erkparvarlik tamoyili uning ma'lum ma'noda muayyanlashgan bir qismi hisoblanadi. Erkparvarlik insonning eng oliy huquqi – erkin, ozod yashash huquqini himoya qilishi bilan muhimdir. Zero erksiz inson – asir, erksiz millat – qul, erksiz mamlakat– mustamlaka. Erkparvarlik, avvalo, o'z millati o'z Vatani erki uchun, qolversa, boshqa millatlar va vatanlar erki uchun kurashni xayotining maqsadi qilib qo'ygan insonlar tamoyilidir. Ayni paytda, bu tamoyil keng ijtimoiy siyosiy ma'noda ham qo'llaniladi. Buni erkparvar davlatlar faoliyatida ko'rish mumkin.

Odatda, erkparvar shaxslar muayyan davrning qahramonlariga aylanadilar. Zero ular o'zgalar erki uchun o'z erkini, o'z hayotini qurbon qilishdan ham cho'chimaydilar. Buning yorqin misoli buyuk ingliz mumtoz shoiri Jorj Bayron siyomosidir. U ingliz bo'laturib, o'z Vatani Angliyada Irlandiya ozodligi, irlandlar erki uchun kurashdi: ko'pchilikning hayrati va nafratiga uchradi, Vatanni tark etishga majbur bo'ldi. o'z yurtida erk uchun kurashish baxtidan mahrum bo'lgan shoir o'zga vatanlar erki uchun kurashga otlandi, Italiyani Avstriya istibdodidan ozod qilish harakatining rahbarlaridan biriga aylandi. Bu haqda u shunday deb yozgan edi:

Erk uchun Vatanda qilolmasang jang,
Sen qo'shni vatanlar erki deb kurash;
YUnonu Rumoning tug'an tut tarang,
Boshingni tika bil erk uchun sarkash!
Ezgulik yo'lida bo'lsang qahramon,
Sen inson erki deb kurashsang azot,
Bir, kuni, sirtmoqdan gar qolsang omon,
Jo'mard deb alqagay seni odamzot!

Italiyadagi ozodlik harakati mag'lubiyatga uchragach, u qadim Yunonistonni Turkiya zulmidan ozod qilish uchun kurashdi. U Yunonistonda, botqoqlik yonidagi Missolungi shahrida og'ir bezgakdan vafot etdi. Uning o'limi ham istibdodga qarshi shiorga aylandi: qo'zg'olonchilar: «Bayron uchun!» degan jangovar hayqiriq bilan jangga otildilar. Benazir, Yunonistonning ozod qilingan qismi general-gubernatori,

erksevar qo'mondon va ulug' inson xotirasiga yunon xalqi yigirma bir kun qora qiyib, motam tutdi. Hamma cherkovlarda Bayron haqqiga ibodat qilindi. Darhaqiqat, erkparvarlik tamoyilini hayotining ma'nosi deb bilgan insonlarning ma'naviy umri boqiy, ular kelajak avlodlar uchun ideal bo'lib qoladilar.

Eng ma'lum va mashhur tamoyil, bu – vatanparvarlik. U insonning o'z Vataniga muhabbatini, uni asrab-avaylashga bo'lgan ishtiyoqini anglatuvchi axloqiy tushuncha. Uni ko'pincha Vatan dushmanlariga qarshi ma'naviy-mafkuraviy qurol sifatidagina talqin etadilar.

Aslida esa, bu tamoyilning qamrovi ancha keng – u insonparvarlikning nisbatan muayyanlashgan shakli. U, eng avvalo, o'z vatandoshlari erkini asrash uchun kurash, inson ozodligi yo'lidan xatti-harakatlardir. Vatan himoyasi, bu – inson himoyasi, millat himoyasi. Lekin bu himoya, yuqorida aytganimizdek, faqat jang maydonida emas, balki barcha sohalarida namoyon bo'ladi. har bir sohada Vatan erishgan muvaffaqiyatlardan quvonch, muvaffaqiyasizliklardan qayg'u hissini tuyush, Vatan bilan g'ururlanish, uning har bir qarich eri, binosining har bir g'ishtiga, qadimiy obidalariga, ilm-fan va san'atdagi yutuqlariga mehr bilan qarash, ularni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash – bular hammasi vatanparvarlikdir.

Hozirgi paytda yoshlarimizda vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalash, ularni Vatan ma'nosini teran anglab etishga o'rgatish, vatanparvarlik – yuksak axloqiy tamoyil ekanini tushuntirish fanizmnig dolzarb vazifasi hisoblanadi.

Yana bir muhim axloqiy tamoyil, bu – millatparvarlik. U ma'lum ma'noda, vatanparvarlik tamoyilining yanada muayyanlashgan shakli. Zero millatni sevisht keng ma'noda Vatanni sevisht degani. Vatanisiz millatning bo'lishi yoki rasmona erkin va baxtli yashashi mumkin emas.

Lekin millatparvarlikni millatchilik bilan qorishtirib yubormasht lozim. Millatchilik o'z millatini ajratib olib, unga buyuklik maqomini berishga intilish bo'lsa, millatparvarlik, boshqalarni kamsitmagan holda, o'z millati ravnaqi uchun kurashish, bu yo'lda, lozim bo'lsa, o'z hayotini ham fido qilish demakdir. U insonparvarlik bilan ham chambarchas bog'liq. Chunki o'z millatini chin dildan sevmagan odam hech qachon boshqa millatlarni seva olmaydi.

Asl millatparvar – milliy o'zligini anglab etgan inson. U o'z millati bilan faxrlanadi, o'z millati bilan butun jahonning faxrlanishini istaydi. Chunonchi, Navoiy do'ppi bilan to'n kiygan o'zbekni har qanday shoh jamolidan afzal ko'radi:

Shohu toju xil'atekim, men tomosha qilg'ali
O'zbekim boshida qalpoq, egnida shardog'i bas.

Lekin Navoiy shu faxrlanishi, g'urulanishi barobarida o'zgalarga kibr bilan qaragan emas, aksincha, o'zga til vakili bo'lmish Jomiyga bag'oyat hurmat-izzat ko'rsatib, unga, pirim, deb qo'l bergan.

Asl millatparvar insonlarning umri millatning umri kabi mangudir. Millat yo'lida o'z jonini tikkan Munavvar qori, Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon singari minglab fidoylarni ham halqimiz hech qachon unutmaydi.

Shuningdek, tinchlikparvarlik, jo'mardlik singari axloqiy tamoyillar ham insoniyat hayotida muhim ahamiyatga ega. Chunonchi, tinchlikparvarlik urushning, qon to'kishning har qanday ko'rinishini inkor etadi. Ba'zi ulug'davlatchilik va

buyukmillatchilik ruhi hukmron bo'lgan jamiyatlarda tinchlikparvarlar quvg'in qilinadi, turmalarga tashlanadi. Lekin ular o'z tamoyillaridan hech qachon qaytmaydilar. Ular insoniyatni barcha bahsli masalalarini tinch yo'l bilan hal qilishga chaqiradilar, Er yuzida tinchlik o'rnatish uchun tinimsiz kurash olib boradilar. Jo'mardlik tamoyili esa Sharqda qadimdan mavjud. Ovro'poda uni altruizm nomi bilan Ogyust Kont ilimiy muomalaga kiritgan. U kishida o'z qavmdoshiga aychinish hissidan, unga baxt va farovonlik tilash tuyg'usidan kelib chiqadi, mohiyatan beminnat xayriyaga asoslanadi. Bundan tashqari, bizning milliy axloqshunosligimizda o'zbekchilik, mehmondo'stlik kabi tamoyillar mavjud. Ular millatimizning eng yaxshi an'analariga sadoqat tuyg'usidan kelib chiqadi va o'zbek kishisiga xos bag'ri kenglik, do'stga, mehmonga borini bag'ishlashdek fidoyilik xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Ayni paytda, bu tamoyillarni suiste'mol qilishi hollari ham hozirgi paytda tez-tez uchrab turadi. Shunga qaramay, o'zbekchilik va mehmondo'stlik tamoyillari xalqimizning o'ziga xosligini ta'kidlaydi. Jahonning juda ko'p xalqlari bu tamoyillar egasi bo'lmish o'zbek millatiga doimo ehtirom, havas va hayrat bilan minnatdorchilik bildiradilar.

Inson hayotida axloqiy me'yorlar ham katta ahamiyatga ega. Ular tamoyillarga nisbatan ancha sodda, umumlashmagan, tor qamrovli. Ularni kundalik xayotimizda ma'lum axloqiy tamoyillarning amalga oshish murvatlari ham deyish mumkin, ular axloqiy talablarning eng oddiy shakli sifatida ro'yobga chiqadi. Halollik, rostgo'ylik, xushmomalalik, boodoblik, kamtarlik singari me'yorlar ayniqsa, diqqatga sazovar. SHuni ham aytish kerakki, halollikni uning dastlabki tor diniy mazmunida-qaysi taom harom-u, qaysinisi halol, degan ma'noda tushunmaslik lozim. U allaqachon umuminsoniy ma'no kasb etgan me'yorga aylangan. halollik, rostgo'ylik vijdon tushunchasi bilan bog'liq, insonning o'zgaga munosabati o'ziga munosabatidek sof bo'lishini talab etuvchi ma'yorlardir.

O'nlab me'yorlar orasida bu ikkisi ga to'xtalishimizning sababi shundaki, mustamlakachilik davrida, ayniqsa, sho'rolar hukmronlik qilgan chorakam bir asr vaqt mobaynida yolg'on, aldov, nopoklik, xaromxo'rlik, munofiqlik singari illatlar xalqimizga shu qadar ustalik bilan singdirildiki, hozirgi paytda ko'pchilik odamlar halollik va rostgo'ylik ustidan hatto kuladigan bo'lib qolganlar. So'z bilan ish birligi yo'qolgan, qog'ozdagi chiroyli gaplar hayotga to'g'ri kelmaydi. Lekin bularning hammasi afsuski, odatiy xoldek qabul qilinadi. Shu bois mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq bu illatlarga qarshi kurash boshlandi. hozirgi kunda davlatimiz milliy ma'naviy qadriyatlarni tiklashni, odamlarni halol, insofli, adolatli bo'lishga chaqirishni o'z ichki siyosatining muhim qismi deb bilgan holda ish tutmoqda. Zero ko'z o'ngimizda yolg'on, aldov, ikkiyuzlamachilik nimaligini deyarli bilmaydigan jamiyatlar, millatlar gullab-yashnamoqda. Yaponiya, Olmoniya, Fransiya, AQSH, Buyuk Britaniya singari mamlakatlar shular jumlasidan.

Shunday qilib, qisqacha bo'lsa-da, axloqshunoslik mezoniy tushunchalari, axloqiy tamoyillar va me'yorlar nima ekanini, ularning shaxs hamda jamiyat axloqiy xayotida naqadar muhim o'rin tutishini ko'rib chiqdik.

Tayanch tushunchalar

Muhabbat va nafrat, Ezgulik va yovuzlik, Yaxshilik va yomonlik, Adolat, Vijdon, Burch, Nomus, Ideal, Insonparvarlik, Erkparvarlik, Vatanparvarlik, Millatparvarlik, Tinchlikparvarlik, Jo'mardlik, Halollik, Rostgo'ylik, Xushmuomalalik, Kamtarlik.

Takrorlash uchun savollar

1. Muhabbatning axloqshunoslik mezoniy tushunchasi (kategoriyasi) sifatidagi mohiyati nimada?

2. Ezgulik va yovuzlik mezoniy tushunchalarining ijtimoiylik xususiyatlari nimada?

3. Yaxshilik va yomonlikning ezgulik va yovuzlikdan farqi nimalarda ko'rinadi?

4. Adolatning jamiyat va shaxs axloqiy hayotidagi o'rni qanday xususiyatlar bilan belgilanadi?

5. Nima uchun Vijdon axloqshunoslikning eng muhim mezoniy tushunchalaridan hisoblanadi?

6. Burch tushunchasining axloqiy mohiyatini qanday izohlash mumkin?

7. Nomus tushunchasining axloqiy hayotdagi ahamiyati nima bilan belgilanadi?

8. Idealning mohiyati va inson hayotida tutgan o'rni qay tarzda namoyon bo'ladi?

9. Axloqiy tamoyillarning inson kamolotiga ta'siri qay tarzda ro'y beradi?

10. Shaxs hayotida aloqiy me'yorlar qanday o'rin tutadi?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T., «O'zbekiston», 1995.
2. Karimov I.A. Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezoni bo'lsin. T., «O'zbekiston», 1994.
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «O'zbekiston», 1999.
4. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor» gazetasi, 2000 yil, 8-iyun.
5. Aristotel. Nikomaxova etika; Bolshaya etika.// (Aristotel. Sochineniya v 4-x tomax, t-4., M., «Misl» 1983.
6. Gazali Abu Xamid. Voskreshenie nauk o vere. M., «Nauka», 1980.
7. Gegel G. Filosofiya prava. M., «Misl», 1990.
8. Slovar po etike. M., Politizdat, 1989.
9. Fromm Erix. Dusha cheloveka. M., «Respublika», 1992.

Mavzu: OILA, FUQAROLIK JAMIYATI VA DAVLATNING AXLOQIY ASOSLARI HAMDA SHAXS AXLOQIY TARBIYASI

Reja:

1. Oila – ilk axloqiy maskan sifatida.
2. Fuqarolik jamiyati va davlatning axloqiy mohiyati.
3. Axloqiy madaniyat va kasbiy odob muammosi.

4. Axloqiy tarbiya hamda uning yo'llari va vositalari.

1. Oilani fuqarolik jamiyatining, davlatning eng muhim hujayrasi deyishadi. Chunki har bir jamiyat a'zosining, bo'lajak fuqaroning tarbiyasi oiladan boshlanadi. Oila uch jihatni: o'zining bevosita ko'rinishi bo'lmish nikohni; oilaviy mulk va anjomlar hamda ular haqidagi g'amxo'rlikni; bolalar tarbiyasini o'z ichiga oladi.

Avvalo, nikoh xaqida to'xtalib o'taylik. Qonunga binoan nikoh tuzish shartlarida eng muhimlari – nikohga kiruvchilarning o'zaro roziligi va ularning nikoh yoshiga etganliklari. Bizda yigitlar uchun – 18, qizlar uchun – 17 nikoh yoshlari qilib belgilangan. Bu – masalaning huquqiy tomoni. Uning ikkinchi – axloqiy tomoni ham borki, u sevgi bilan bog'liq. Nikoh tuzishdan avval ikki yosh orasida goh ochiq sevgi – muntazam uchrashuvlar, ahdu paymonlar qilish yoki orqavorotdan bir-birini yoqtirishi hollari bo'lishi mumkin. Har ikkala holda ham rozilik o'zgarmas shart hisoblanadi.

Ba'zan, qadimda Sharq xalqlarida, shu jumladan o'zbeklarda qizning yoki yigitning roziligisiz to'y qilib yubora berishgan, ota-onalar kelishsa – bas, degan fikrlarni uchratadi kishi. Ayniqsa, bunday gaplar sho'rolar davrida tinimsiz takrorlanar edi. Vaholanki, bunday hol kam bo'lgan, uni musulmonchilik inkor etadi. Rivoyat qilishlaricha, payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom uyilariga sovchi kelganida, qizlari Fotimadan doimo rozilik so'rganlar va rad javobi olganlar. Faqat Hazrat Ali sovchi qo'yganlarida, Bibi Fotima rozilik berganlar. Demak, farzandninng roziligini olish bizga payg'ambarimizdan qolgan sunnat.

Hozirgi kunda ham ko'pgina yoshlarimiz sovchi orqali turmush quradilar. Odatda sovchi kelib ketgach, yigit bilan qiz uchrashtiriladi, ikkalasi bir-birini ma'qul ko'rsagina, fотиha qilinib, to'y taraddudi ko'riladi. Juda ko'p hollarda bunday yoshlar o'rtasida keyinchalik haqiqiy muhabbat shakllanadi. Abdulla Qodiriy «o'tgan kunlar» romanida tasvirlagan Otabek bilan Kumush o'rtasidagi sevgini buning mumtoz namunasi desa bo'ladi. Ochig'ini aytish kerakki, muhabbatning ham o'z darajasi bor: Layli bilan Majnunning muhabbati hamma sevishganlarga ham nasib etavermaydi. Bunday romantik-sururiy sevgi real hayotda kamdan-kam uchraydi. Buning ustiga, oilaviy muhabbat ma'lum ma'noda salobatli, ko'proq yashirin tarzda namoyon bo'ladi.

Keyingi paytlarda nikoh bilan muhabbatning o'zaro chiqishmasligi haqida G'arb mutafakkirlari tez-tez yozadigan bo'lib qolganlar. Chunonchi, Erix Fromm industrial jamiyatda muhabbat kamdan-kam xam uchraydigan hodisa ekanini, nikohning asosida boshqa–moliyaviy, siyosiy, iqtisodiy sabablar yotishini ta'kidlaydi. Umuman, G'arb olamida bunday hodisa anchadan buyon mavjud. Shu jihatdan Jorj Bayronning «Don Juan» she'riy romanidagi quyidagi satrlar diqqatga sazovor:

Bu juda qayg'uli hodisa shaksiz,
Insonning kajligi, jinoyati bu;
Ildizi gar bitta bo'lsa ham, hargiz
Chiqishmas nikoh va muhabbat mangu:
Sirkaga aylangan vinodak, esiz,
Nikoh mast qilmovchi taxir, nordon suv,-
Vaqt undan jannatiy bo'yni oladir,

Ro'zg'oru oshxona hidi qoladir.

Garchi bu satrlar yarim kinoya, yarim hazil qabilida bo'lsa-da, ularda ma'lum ma'noda hayotiy asos bor. Agar muhabbat har ikki tomondan e'zozlab, avaylab-asralmasa, undagi jannatiy bo'yni yo'qotib qo'yish hech gap emas. Zero dunyodagi hamma narsa -hodisalar kabi muhabbat ham parvarishga muhtoj.

Nikoh o'z mohiyatiga ko'ra axloqiy hodisa. Unda ehtiroslar axloqqa bo'ysundiriladi. Oddiy birga yashashda esa tabiiy ehtiyoтни qondirish birinchi o'rinda turadi, nikohda u ikkinchi darajali mavqe egalaydi.

Oilaning yana bir jihati – uning o'z mulkiga egaligi. Agar nikoh oilaning botiniy ko'rinishi bo'lsa, oilaviy mulkni uning tashqi ko'rinishi deyish mumkin. Oilaning mavjud bo'lishi uchun ishlab topiladigan mablag' ham zarur. Oila uchun topiladigan ana shu mablag', shubhasiz axloqiy tabiatga ega: oila boshlig'i oila a'zolarini halol edirib-ichirishi, kiydirishi lozim. Oilani erkak kishi boshqaradi. U nafaqat «topib keladi», balki oilaviy mulkka xo'jayinchilik qilish, uni taqsimlash huquqiga ham ega.

Oilada bolaning ahamiyati nihoyatda katta. Ota bolada o'z jufti halolini, ona esa sevimli erini ko'radi: bolada er xotinning muhabbati predmetlashadi, jonlanadi. Bola – oilani tutib turuvchi jonli muhabbat. Bolalar oilada umumiy oilaviy mulk hisobiga eb-ichadilar, tarbiya oladilar.

Oilada bolalar intizomli bo'lib o'smoqlari, ota-onaga bo'ysinishlari lozim. Lekin bu intizom qullikka o'rgatish emas, balki bolalariga hos erka-tantiqlik, o'zboshimchalik singari salbiy hususiyatlarni yo'qotishiga xizmat qilishi kerak. Ota-onaga bo'ysunishdan bosh tortishga yo'l qo'yish bolaning kelajakda qo'pol badxulq nokamtarin bo'lib etishuviga olib keladi. Shu bois oila ilk axloqiy tarbiya o'chog'i sifatida ham katta ahamiyatga ega.

Oila buzilishi ham mumkin. Buning turli sabablari bor. Biri – oilani axloqiy nuqtai nazardan buzilishi. Bunda bolalar balog'atga etgach, erkin shaxs sifatida yangi oilaga asos bo'lishlari – o'g'il bolalarning uylantirilishi, qizlarning erga berilishi nazarda tutiladi.

Uylantirilgan farzandlarga ham, erga berilgan qizlarga ham yangi oila qurish va uni moddiy jihatdan dastlabki paytlarda muhtojlikdan saqlab turish uchun etarli bo'lgan uy-ro'zg'or ashyolari ajratiladi. SHuningdek, oilaning tabiiy buzilishi ham mavjud. Unda ota-onaning, yoki otaning vafoti tufayli oila mulkining meros bo'lib bir yoki bir necha farzandga o'tishi munosabati bilan oila buzilishi mumkin.

Bundan tashqari, nikoh bekor qilinishi munosabati bilan oila buziladi. Aslida nikoh ham diniy, ham dunyoviy nuqtai nazardan buzilmasligi kerak. Lekin o'rtada xiyonat sodir bo'lishi yoki yana boshqa bir xil sabablar tufayli nikohni faqat axloqiy obro'ga ega, qonun bilan tan olingan idoralar, masalan sud, va vakolatli ruhoniyy bekor qilishi mumkin, zero u, aytganimizdek, axloqiy hodisa. Har bir jamiyat mana shu so'nggi turdagi oila buzilishiga qarshi kurashadi. Bunday oila buzilishi qancha kamaysa, u o'sha jamiyat axloqiy takomillashib borayotganini anglatadi.

2. Dastlabki axloq maskani bo'lmish oilalar yig'indisi fuqarolik jamiyatini, millatni tashkil etadi. Fuqarolik jamiyati mohiyatan oila bilan davlat o'rtasidagi daraja. Garchand, uning taraqqiyoti davlat taraqqiyotidan keyinroq ro'y bersa haa, u

albatta davlatni taqozo etadi, ya'ni fuqarolik jamiyatining yashashi uchun uning oldida mustaqil nimadir bo'lishi kerak. Fuqarolik jamiyati zamonaviy dunyomizda vujudga keladi, zero, hozirgi paytdagina fuqarolar huquqi haqiqatan ham inobatga olinadi. Fuqarolik jamiyatida har bir odam o'zi uchun maqsad. Biroq, u boshqalar bilan o'zaro munosabatda bo'lmagan turib, o'z maqsadiga to'la erisha olmaydi: boshqalar uning maqsadga etishishi yo'lidagi vositadir. Natijada har bir alohida maqsad boshqalar bilan o'zaro munosabatlar vositasida, ularning farovonlikka intilishini qanoatlantirgani holda, o'zi ham qanoatlanadi. Boshqacharoq qilib aytganda, fuqarolik jamiyatida yaxshi, badavlat, baxtli, huquqiy yashash uchun bo'lgan har bir fuqaroning intilishi pirovard natijada butun jamiyatning o'shunday yashashiga olib keladi.

Fuqarolik jamiyati, shunday qilib, bir kishining ehtiyojini uning mehnati vositasida qondirishi barobarida, shu mehnat vositasida barcha qolganlarning ham ehtiyojini qondiradi. U o'z a'zolarining shaxsiy erkinliklari va huquqlarini himoya qiladi, odil sud vositasida ular mulkiga daxl qilinishiga yo'l qo'ymaydi. Fuqarolik jamiyati turli tabaqalardan tashkil topadi. Ular orasida tabaqaviy yoki sinfiy ziddiyat singari hodisalar ro'y berishi mumkin emas. Chunki bunda shaxs – davlat fuqarosi, muayyan inson manfaatlari birinchi o'rinda turadi va bu manfaatlar, aytganimizdek, ham axloqiy, ham qonuniy jihatdan himoya qilinadi.

Mamlakatimizda hozir erkin, demokratik fuqarolik jamiyatini tuzishga kirishganmiz. Bu jamiyat, ma'lum ma'noda, g'arbliklar tasavvuridagi fuqarolik jamiyatlaridan farq qiladi. G'arbda bu borada e'tibor asosan huquqiy yo'nalishning ustuvorligiga qaratilsa, bizda axloqiy-ma'naviy yo'nalishning ustuvorligini ko'rish mumkin. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, biz qurayotgan fuqarolik jamiyati G'arb dunyosi uchun o'rnatilgan bo'lishi mumkin. Bu faxrlanish hissidan kelib chiqqan balandparvoz gap emas. Masala shundaki, G'arb jamiyatlari hozirgi paytda axloqiylikni huquqiylikning yuqori bosqichi sifatida qabul qilmoqdalar. Lekin ular uchun «axloqiy o'rin bo'shatishdan» ko'ra «huquqiy o'rinni egallab turish» na faqat qonuniy, balki zavqliroq tuyuladi. Bizning mentalitetimizda esa, buning aksi – har bir «axloqiy o'rin bo'shatish» o'zbek qalbiga quvonch, o'z insonlik burchini bajarganlik hissinı to'ldiradi.

Bundan tashqari, bizda fuqarolik jamiyati qurishni ma'lum ma'noda tezlashtiradigan, G'arb mentalitetiga xos bo'lmagan mahallalar bor. O'zbek mahallalari tom ma'noda axloqiy tarbiyaning maskani; oila kattalari bolaga qanchalik tarbiya bera olsa, o'sha oila yashayotgan mahallaning tarbiya borasidagi hissasi ham shuncha bo'ladi, desak xato qilmaymiz. Buning ustiga, mahallada xalqimizning qadimiy demokratik an'analari hozir ham o'z kuchini yo'qotgan emas. Mahallada yashayotgan, hukumat a'zosi ham, millioner tijoratchi ham, farrosh ham, odiy o'qituvchi ham bir xildagi mahalladoshlik huquqiga ega. Chunonchi, mahallaning oqsoqoli oddiy o'qituvchi bo'lishi mumkin va ko'p hollarda shunday ham. Hukumat a'zosi yoki millioner esa, mahallada faqat mahalladoshlik «lavozimida» bo'ladi. Ularning farqlanishi faqat axloqiy jihatlari bilangina belgilanadi. Ana shu xususiyatlari bilan mahalla o'z-o'zini boshqarish tuzilmasi sifatida oiladan fuqarolik jamiyatiga o'tish uchun axloqiy ko'priklarni bo'lib xizmat qiladi. Bunday oraliq bog'lovchi tuzilma, yuqorida aytganimizdek, G'arb olamida

yo'q. Demak, shunga ko'ra ham, bizda fuqarolik jamiyatiga o'tish nisbatan osonroq kechadi, degan fikr bildirish mumkin. Bu borada Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning: «Shu ma'noda mahallani o'z-o'zini boshqarish maktabi, ta'bir joiz bo'lsa, demokratiya darsxonasi, deb atash mumkin», degan so'zlari ayni haqiqatdir.

Buyuk olmon faylasufi Hegel davlatni axloqiy g'oyaning voqe bo'lishi deb ta'riflaydi va tabiiy munosabatlarni ma'naviy munosabatlar bilan muqoyasa qilib, oilani –hissiyotga, fuqarolik jamiyatini – asabning ta'sirlanish qobiliyatiga, davlatni esa o'zi uchun asab tizimiga o'xshatadi; u o'z ichida botinam tashkil topgan, biroq uning yashashi o'zida ikki holatning taraqqiy topishi bilan bog'liq, bular – oila va fuqarolik jamiyati. Davlat aqlning ro'yobga chiqishi sifatida har bir shaxs ixtiyoriga mosdir. Odatda, davlatning maqsadi o'z fuqarolarini baxtli qilish deb hisoblanadi. Agar fuqarolar qiynalsa, ularning sub'ektiv ehtiyoj-maqsadlari qondirilmasa, davlatning mustahkamligi shubha ostida qoladi. Davlatning asosi – siyosiy tuzum. Uning taqdiri ham ana shu siyosiy tuzumga bog'liq.

Ko'pdan-ko'p turli-tuman boshqaruv va tashkiliy institutlardan iborat bo'lgan davlatning eng muhim axloqiy vazifalaridan biri-tarbiya. Davlat tomonidan maktabgacha bo'lgan tashkilotlarda, maktablarda va oliy o'quv yurtlarida ta'lim bilan qo'shib olib boriladigan tarbiya alohida ahamiyatga ega. Agar mazkur tarbiyada ommabop usullarning toshi bosib ketsa, u hol maqtarli emas; yoshlarning o'zligini anglagan shaxs bo'lib etishuvi mushkullashadi. Shu bois imkon boricha tarbiyada individual yondoshuvga intilish maqsadga muvofiq.

Demokratik tamoyillarni amalga oshirish jarayonlarida davlat, hamma fuqaro baravar teng, degan usulda ish ko'rmasligi lozim; hammaning huquqiy tengligini tan olgan holda, ijtimoiy tenglashtirish tamoyiliga yo'l qo'ymaslik kerak.

Davlatning mavjud bo'lish sharti, eng avvalo, uning suverenitetida. Bunda xalq tashqi olamga nisbatan mustaqil bo'ladi va o'z davlatini shu mustaqillik asosida tuzadi. Biz mustaqillikka erishganimizdan keyin o'z davlatimizni qadimiy davlatchiligimizning eng yaxshi an'analari bilan birga zamonaviy demokratik tamoyillar asosida qurishga kirishdik. Davlatimiz ham ma'naviy-axloqiy, ham jismoniy tarbiyaga katta ahamiyat berib kelmoqda. 2000-yilning «Sog'lom avlod yili» deb atalishi bejiz emas; yosh avlod tarbiyasi bizda davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Mana, ko'rinishidan juda oddiy bir misol. O'zini eng insonparvar davlat deb e'lon qilgan Sho'rolar Ittifoqi bunyodga kelganidan boshlab, deyarli yarim asr mobaynida bola tug'ilgach, onani uch oy ishdan ozod qilardi; ona uch oylik chaqaloqni bog'chaga tashlab, ishga chiqishga majbur bo'lardi, aks holda u buyruq bilan ishdan bo'shatilardi. Keyinchalik bu tarbiya ta'ili 1 yil qilib belgilandi. Bizning davlatimiz esa tashkil bo'lgani barobaridayoq bola tarbiyasini yuksak ijtimoiy-axloqiy hodisa sifatida e'tirof etib, yangi tug'ilgan bola tarbiyasi uchun onaga 3 yillgacha muddat berdi. Uch yilgacha onaning ish joyi saqlanib turadi. Shu birgina misolning o'ziyoq totalitar tuzum davlati bilan demokratik davlat naqadar katta farq qilishini ko'rsatib turadi. Totalitar tuzum davlati yolg'on, aldov – axloqsizlik instituti. Biz tanlagan demokratik davlatning asosida esa yuksak axloqlik yotadi.

3. Davlat va fuqarolik jamiyatidagi axloqiy yuksaklik darajasini ular fuqarolari axloqiy madaniyati belgilaydi. Axloqiy madaniyat shaxsning jamiyat axloqiy

tajribalarini egallashi va bu tajribalardan boshqa odamlar bilan bo'lgan munosabatlarida foydalanishi, o'z-o'zini muntazam takomillashtirib borishi singari jihatlarni o'z ichiga oladi. Qisqasi, u shaxs axloqiy taraqqiyotining belgisi hisoblanadi. Zero axloqiy madaniyat axloqiy tafakkur madaniyatining qator unsurlarini o'z ichiga olgan tuzilmadir. U shaxsning o'zgalar bilan o'zaro munosabatlarida namoyon bo'ladi.

Axloqiy madaniyatning eng muhim unsurlaridan biri-muomala odobi. U mohiyatan o'zaro hamkorlikning shakllaridan biri. Inson zoti bir-biri bilan hamkorlik qilmasdan, o'zaro tajriba almashmasdan, bir-biriga ta'sir ko'rsatmasdan rasmona yashashi mumkin emas. Muomala odam uchun ehtiyoj, zarurat, sog'lom kishi usiz ruhan qiynaladi, kayfiyati tushib boradi. Bu o'rinda buyuk ingliz yozuvchisi Daniel Defo qalamiga mansub mashhur «Robinson Kruzoning sarguzashtlari» asarini eslashning o'ziyoq kifoya: Jumaboyni topib olgan Robinsonning naqadar quvonishiga ham sabab ana shunda.

Muomala odobi boshqa kishilar qadr-qimmatini, izzatini joyiga qo'yishni, an'anaviy axloqiy me'yoriy talablarni bajarishni taqazo etadi. Shuning barobarida, u insondagi yaxshi jihatlarni namoyon etishi, ko'zga ko'rsatishi bilan ham ajralib turadi. Uning eng yorqin, eng sermazmun va eng ifodali namoyon bo'lishi so'z, nutq vositasida ro'y beradi. So'zlash va tinglay bilish, suhbatlashish madaniyati muomalaning muhim jihatlarni tashkil etadi. Shu bois muomala odobi o'zini, eng avvalo, shirinsuhanlik, kamsuqumlik, bosiqlik, xushfe'llilik singari axloqiy me'yorlarda namoyon qiladi.

Muomala odobining yana bir «ko'zgusi» bu –insoniy qarash, nigoh. Ma'lumki, odamning qarashida, yuz ifodasida, qo'l harakatlarida uning qay sabablardandir tilga chiqmagan, so'zga aylanmagan hissiyoti, talablari o'z aksini topadi. Chunonchi, suhbatdoshining gapini oxirigacha eshitmay, qo'l siltab ketish – muomaladagi madaniyatsizlikni anglatadi. Ba'zan qarab qo'yishning o'zi so'zdan ham kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. Deylik, bir quruvchi usta o'z shogirdining xatti-harakatlaridan noroziligini bildirish uchun bosh chayqab, jilmayib qo'yishi mumkin. Ikkinchi usta esa, bir lahza o'qrayib qarash bilan munosabatini ifodalaydi. Birinchi usta yuz ifodasi va xatti-harakati bilan; «Obbo shovvoz-ey, sal shoshilibsan-da, ha, mayli, zarari yo'q, shunaqasi ham bo'ladi», degan ma'noni anglatga, ikkinchi ustaning qarashidan; «Yana ishini rasvo qililibsan-ku, padarla'nat, qachon odam bo'lasan?!», degan so'zlarni uqish mumkin. Shubhasiz, birinchi usta muomalada odobga rioya qilgan bo'lsa, ikkinchisi uning aksi – shogirdining emas, o'zining odobsizligini ko'rsatmoqda.

Umuman olganda, muomala odobi kishilarning nasihat va odob o'rgatishsiz bir-biriga ta'siri, tarbiya va o'z-o'zini tarbiya vositasi sifatida diqqatga sazovor. Shu sababli yoshlarimizda muomala odobini shakllantirish hozirgi kunda jamiyatimiz oldida turgan muhim vazifalardan. Bunda ota-onaning, mahalla-ko'yning ta'siri katta. Undan foydalana bilash kerak. Zero axloqiy komillikka erishish muomala odobini egallashdan boshlanadi.

Axloqiy madaniyat yaqqol ko'zga tashlanadigan munosabatlar ko'rinishidan biri, bu – etiket. U ko'proq insonning tashqi madaniyatini, o'zaro munosabatlardagi o'zni tutish qonun-qoidalarining bajarilishini boshqaradi. Agar muomala odobida

inson o'z munosabatlariga ijodiy yondoshsa, ya'ni bir holatda bir necha muomala qilish imkoniga ega bo'lsa, etiket muayyan holat uchun faqat bir xil qoidalashtirib qo'yilgan xatti-harakatni taqozo etadi.

Etiketning qamrovi keng, u, ma'lum ma'noda, xalqaro miqyosda qabul qilingan muomala qonun-qoidalarini o'z ichiga oladi. Masalan, siyosiy arbob etiketi, mehmondorchilik etiketi va h. k. Etiketga rioya qilishning mumtoz namunasini biz tez-tez televizor ekrani orqali ko'rib turamiz. Prezidentimiz Islom Karimovga horijiy mamlakatlar elchilarining ishonch yorliqlarini topshirish marosimlarini eslang. Unda faqat bir xil holat, halqaro miqyosda o'rnatilgan qoida hukmron. Uni Prezidentning ham, elchilarning ham buzishga haqqi yo'q. Yoki juda oddiy, kichkina bir misol: dasturxonda tanovul payti, pichoqni o'ng qo'lda ushlab zamonaviy mehmondorchilik etiketining qat'iy qoidalaridan biri sanaladi – uni buzish atrofdagilarda hayrat va istehzo uyg'otadi. Shu bois etiketni odat tusiga aylantirilgan, qat'iylashtirilgan muomala odobi deyish ham mumkin.

Etiket – takallufning mayda-chuyda jihatlarigacha ishlab chiqilgan odob qoidalari sifatida ijobiy, kishining ko'zini quvontiradigan muomala hodisasi. Lekin, ayni paytda, u asl axloqiy asosini yo'qotgan majburiy mulozamat tarzida ham namoyon bo'ladi: etiket qoidalarini bajarayotgan kishi aslida o'z xohish-ixtiyoriga qarshi ish ko'rayotgan bo'lishi ham mumkin. Bu jihatdan u munofiqlikning bir ko'rinishiga aylanadi. Masalan, siz ertalab ishga shoshilib, darvozadan chiqdingiz, deylik. Ro'parangizda tanishgiz yoki qo'shningiz uchraydi. Siz ko'rishib, holahvol so'rashib uni: «Qani uyga kiramiz, choy qilamiz, bir hangomalashamiz», deb ichkariga taklif qilasiz. Lekin, aslida, siz uning uyga kirishini aslo istamaysiz, vaqtingiz yo'q, hatto, shu uchrashganda ketgan vaqtingizni o'ylab, pitirlab turibsiz. Demak, siz o'z istagingizga qarshi, etiket-mulozamat yuzasidan yolg'on gaplarni aytasiz, hunuk eshitilsa ham na chora – munofiqlik qilasiz. Shunga qaramay, umuman olganda, etiket shaxsni muayyan tartib-qoidaga, qanday ichki ruhiy sharoitda bo'lmasin, bosiqlikka, muloyimlikka va sabr-toqatga o'rgatishi bilan ahamiyatlidir.

3. Axloqiy madaniyat kasbiy odobda ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki inson voyaga etib, bir kasbning boshini tutgach, o'z kasbi doirasida odamlar bilan muntazam munosabatda bo'ladi. Bu munosabat, bir tomondan, hamkasabalar davrasida ro'y bersa, ikkinchi jihatdan, u kasb talabiga binoan uchrashadigan turli toifadagi odamlar bilan yuzaga keladi. Ayni paytda, kasbiy odob axloqiy madaniyatning eng yuksak shakllaridan biri, uning jamiyat axloqiy hayotidagi o'rni yuksak. Shu bois kasbiy odobga bafurjaroq to'xtalish joiz.

Har bir jamiyatda muayyan guruhlar borki, egallagan kasblari ularni boshqa jamiyatlardoshlariga nisbatan imtiyozli darajaga olib chiqadi. Ko'pchilik jamiyat a'zolarining hayot-mamotlari, sog'ligi, ma'naviy sog'lomligi, huquqiy himoyasi, ilmiy salohiyatining namoyon bo'lishi kabi omillar o'shanday imtiyozli kasb egalarining o'z kasbiy burch mas'uliyatini qay darajada his etishlariga, halollik va vijdon yuzasidan ish ko'rishlariga bog'liqligi hammaga ma'lum. Chunonchi, tabobat xodimini, jarrohnini olaylik. Deylik, u har bir operatsiya kunida bir necha kishini hayotga qaytaradi; yuzlab odamlar uning yordamiga muhtoj, unga umid va ishonch ilinji bilan qaraydilar. Bordini, shaxsiy manfaat yo'lida jarroh o'z bemoriga xiyonat qilsa-chi, ya'ni, uni qasddan

halok etsa-chi? Kim uni shunday qilmasligini kafolatlaydi? Yoki jurnalistni olaylik. U shaxsiy manfaati yo'lida, kasbining kamyobligidan foydalanib, begunoh kishilarni ma'naviy azobga qo'yishi, atayin jamiyat oldida sharmanda qilishi va shuning hisobiga o'zining ba'zi bir muammolarini hal qilib olishi mumkin emasmi? Mumkin. Zero, to haqiqat yuzaga chiqquncha, nohaq tanqidga uchragan shaxsning adoi tamom bo'lishi hech gap emas. Xo'sh, jurnalistning shunday qilmasligini kim kafolatlaydi? Shu bois boshqalarning qo'lidan kelmaydigan ishlarni bajara oladiganlar faoliyatida o'zboshimchalik, manfaatparastlik, xudbinlik va kasbni suiste'mol qilish singari illatlarga yo'l qo'ymaslik uchun, shuningdek, ular axloqiy darajasini yuksak bosqichda turishini ta'minlash maqsadida ko'p hollarda o'zaro qoidalar majmui yaratilgan. Bu qoidalar majmui, odatda, qasamyod yoki me'yorlar ko'rinishini olgan. Uni buzish o'ta odobsizlik va axloqsizlik, hatto jamiyatga xiyonat tarzida baholanadi. Bunday qasamyodlar juda uzoq tarixga ega. Misol tariqasida hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan Qadimgi Yunon Hakimi hippokrat (milodgacha V-IV asrlar) tomonidan qisqa va lo'nda shaklda tuzilgan, tabobat xodimlari kasbiy odobi, qonun-qodallari jamlangan mashhur «Hippokrat qasami»ni keltirish mumkin.

Tarixda o'z dushmanini davolagan tabiblar ham ko'p uchraydi. Chunonchi, qadimgi hind eposi «Ramayana»da (II-asr) behush yotgan Lakshman boshida turgan devlar shohining xos tabibi kechinmalari shu jihatdan muhim. Tabib oldida ikki yo'l bor edi: biri – saltanat dushmanini muhtoj bemor sifatida davolash, ikkinchi yo'l davolashdan bosh tortish bilan uni o'limga mahkum etish. Tabib uzoq mulohazadan so'ng, tabiblik odobi qoidalariga bo'ysunishni – Lakshmanni davolashni afzal ko'radi. Zero kasbiy odob qonun-qoidallari talabiga ko'ra, bemor to'shagi ustidagi tabib uchun do'st yoki dushman degan tushunchalar o'z ma'nosini yo'qotadi, uning qoshida faqat tibbiy yordamga intizor, shafqatga muhtoj, zaif inson yotadi. Davolanib hayotga qaytgan Lakshman devlar mamlakatining tengsiz buyuk jangchisi va saltanat valiahdi Indirjidni jangda halok etadi hamda tabib fuqaro bo'lgan Lanka davlatining tanazzuliga yo'l ochadi. Lekin, kitobxon tabibni xiyonatkor yoki sotqin demaydi, aksincha, uning ma'naviy jasaratiga, halolligiga, kasbiy burchiga sodiqligiga hayrat bilan tasannolar o'qiydi. Yoki mashhur rus olimi akademik Andrey Saxarovning taqdirini olaylik. Buyuk nazariyotchi, fizik, termoyadro sohasida tengi yo'q mutaxassis, vodorod bombasining asosiy kashfiyotchisi, Vatan mudofaasini mustahkamlashdagi xizmatlari uchun o'nlab orden va medallar sohibi, ikki marta Sotsialistik Mehnat Qahramoni, obro'li, badavlat bu insonga nima etishmasdi? Nega u hammasidan kechishga – ommaviy qirg'in qurollarini, jumladan, o'zi yaratgan vodorod bombasi sinovlariga ochiq bayonotlar bilan qarshi chiqishga ahd qildi. Natijada qatag'onlarga asoslangan Sho'rolar tuzumi uni ilmiy jamoatchilikdan ajratib, poytaxtdan olisdagi Rossiya shaharlaridan biriga badarg'a qildi, uning nomini matbuotda yoki kitoblarda qayd etilishini ta'qiqladi. Vaholanki, u hammadan izzatliroq yashay olishi mumkin edi. Saxarov yuksak axloq yo'lini tanladi – olimlik burchi, odobi talablarini bajarishni har qanday boylik, izzat-ikromdan baland qo'ydi. Buyuk olim o'z kashfiyoti insonning eng oliy huquqi bo'lmish – yashash huquqiga rahna solishi mumkinligi va qisman solayotgani uchun uni amalda qo'llanilishiga qarshi kurashdi. U sho'rolar mafkurasining o'zini Vatan mudafaasi quvvatini susaytirishga harakat qilgan salkam xiyonatkor fuqaro deb e'lon

etishiga, boshiga behisob tuhmatlar, ta'na-dashnomlar yog'dirishiga sabot bilan chidadi, ahddidan qaytmadi, yovuzlik saltanati qo'lida o'z olimlik iste'dodining qo'g'irchoq bo'lishiga, harbiy murvatga aylanishiga yo'l qo'ymadi. Oxir-oqibatda u inson huquqlarining jahon tan olgan eng buyuk himoyachilaridan biri sifatida butun insoniyat tahsiniga sazovor bo'ldi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Bulardan tashqari, muallimlik odobi, huquq-tartibot hodimlari odobi, muhandis odobi singari birqancha kasbiy odob turlari borki, ular ham jamiyatda axloqiy munosabatlar silsilasida muhim ahamiyatga ega. Shuni ham aytish kerakki, barcha kasbiy odob qonun-qoidalarining ta'sir doirasi, miqyosi bir xil emas. Ba'zi bir kasbiy odobning buzilishi oddiy odobsizlik doirasidan chiqib, axloqsizlikka aylanib ketadi.

4. Insonning axloqiy hayoti uning axloqiy tarbiyasi bilan chambarchas bog'liq. Zero axloqiy tarbiya insonning shaxs bo'lib etishuvini ta'minlaydigan uzluksiz jarayonlaridan biri. Unda individ axloqiy qadriyatlarini anglab etadi, o'zida axloqiy fazilatlarni barqaror etadi, axloqiy tamoyillar va me'yorlar asosida yashashga o'rganadi. Axloqiy tarbiya insoniyat tarixi mobaynida ikki muhim masalaga javob izlaydi: bulardan biri-qanday yashamoq kerak, ikkinchisi – nima qilmog'-u, nima qilmaslik lozim. Ana shu savollarga javob izlash jarayoni axloqiy tarbiyaning amaliy ko'rinishidir.

Tarbiya ona qornidan boshlanadi degan gap bor. Uning asl ma'nosi, avvalo, otananing o'zi axloqiy tarbiya ko'rgan ko'rgan bo'lishi kerak degani. Zero qush inida ko'rganini qiladi: ota-ona oilada yuksak axloq namunasini ko'rsatishi lozim.

Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, axloqiylik insonda faqat axloqiy tarbiya vositasidagina vujudga keladi, degan moddiyatchilik qarashlari ko'p yillar mobaynida hukmronlik qilib keldi. To'g'ri, axloqiy tarbiyaning ahamiyati nihoyatda katta. Lekin axloqiylik insonga uning insoniylik belgilaridan eng muhimi sifatida ato etilgan ilohiy ne'mat. Shu ma'naviy ne'mat – asosni axloqiy tarbiya yordamida takomillashtiramiz. Aks holda maymun va itlardan ham axloqiy mavjudot tarbiyalab etkazishimiz mumkin bo'lur edi.

Shunday qilib, axloqiy tarbiya inson farzandini takomilga, komillikka etkazish yo'llaridan biri. Uning vositalari ko'p. Ularning bir qismi an'anaviy tarbiya vositalari bo'lsa, yana bir qismi zamonaviy vositalar. Odatda, har ikki turdagi vositalardan foydalaniladi. Chunonchi, maktabgacha bo'lgan axloqiy tarbiyada ertak va rivoyatlar vositasidagi an'anaviy tarbiya bilan o'yinchoqlar va o'yinlar vositasidagi zamonaviy tarbiya muvaffaqiyatli qo'llaniladi; bunda bolaning qizg'anchilik, g'irromlik qilmaslikka, halol bo'lishga o'yinlar yordamida da'vat etiladi. Bolalar axloqiy tarbiyasida televidenie, radio, qo'g'irchoq teatri, kino san'ati katta rol o'ynaydi.

Umuman, axloqiy tarbiyaning eng kuchli vositasi-san'at. Bu vosita aholining barcha tabaqasini, turli yoshdagi shaxslarni qamrab oladi. Ayniqsa, san'atning badiiy adabiyot turi keng qamrovli. Ertakdan tortib, romangacha bo'lgan janrlarda chop etilgan asarlar shaxsning axloqiy shakllanishida ulkan xizmat ko'rsatadilar. Ular orqali kitobxon tarbiyalanuvchi sifatida ezgulik va yovuzlik nimaligini badiiy idrok etadi; ideal tanlashda ham ularning ahamiyati katta. Bundan tashqari, badiiy adabiyotning bevosita axloqiy tarbiyaga mo'ljallangan hikoyatlar, rivoyatlar va nasihatlar majmualari borki, biz ularni, yuqorida ko'rganimizdek, pandnomalar deb ataymiz: «Kalila va Dimna», «Qobusnoma», «Guliston», «Zarbulmasal» singari

bunday mumtoz asarlar an'anaviy axloqiy tarbiya vositasi sifatida necha asrlardan buyon qanchadan-qancha avlodlarga xizmat qilib keldi, bundan buyon ham shunday bo'lib qolajak.

Axloqiy tarbiyaning barcha zamonlar uchun dolzarb bo'lgan yo'li bu – namunaviylik tamoyili. Oilada, avvalo, yuqorida aytilganidek, ota-ona bolaga axloqiy namuna bo'lishi kerak. Maktabda va oliy o'quv yurtida muallimlarning ta'lim berish usullaridan tortib, to «mayda-chuyda» xatti-harakatlarigacha o'z shogirdlari tomonidan shaxsiy namuna tarzida qabul qilinishini nazardan qochirmaslik lozim. Ustoz-shogirdlik munosabatlaridagi muomala odobi, halollik, rostgo'ylik yoshlar axloqiy tarbiyasining shakllanishini ta'minlovchi omillardandir.

Hozirgi paytda axloqiy tarbiyaning eng kuchli zamonaviy vositasi sifatida televideniye keltirish mumkin. U deyarli barcha san'at turlarida yaratilgan asarlarni ekranlashtirish va ekranda ko'rsatish imkoniga ega. Bundan tashqari, unda maxsus axloqiy tarbiyaga bag'ishlangan muntazam ko'rsatuvlar ham berib boriladi. O'zbek tilidagi «O'talar so'zi-aqlning ko'zi», «Rivoyat», «Oqshom ertaklari» singari ko'rsatuvlar bunga misol bo'la oladi. Shu bois televideniye hech qachon engiltaklikni targ'ib etuvchi qo'shiqlar, salkam pornografik reklamalar, inson qalbini qattiqlashtiradigan «o'ldir-o'ldir»lardan iborat videofilmlar korxonasi bo'lib qolmasligi kerak.

Axloqiy tarbiyaning aqliy-ma'naviy va jismoniy tarbiya bilan qo'shib olib borilishi maqsadga muvofiq. O'shanda jamiyatimiz har jihatdan kamol topgan fuqarolik jamiyatiga aylanadi. Mamlakatimizda buning uchun barcha huquqiy-ijtimoiy shart-sharoitlar yaratilgan.

Tayanch tushnchalar

Oila, Nikoh, Tarbiya, Fuqarolik jamiyati, Davlat, Axloqiy madaniyat, Muomala odobi, Etiket, Kasbiy odob, Axloqiy tarbiya.

Takrorlash uchun savolar

1. Oila va uning uch asosiy jihati nimalardan iborat?
2. Nikohning axloqiy mohiyati nimada?
3. Muhabbat va nikohning o'zaro mos kelish-kelmasligi nimalarga bog'liq?
5. Fuqarolik jamiyati qanday tuzilma?
6. Davlatning axloqiy asoslari qay tarzda ko'zga tashlanadi?
7. Muomala odobining inson hayotidagi o'rnini qanday namoyon bo'ladi?
8. Etiket nima?
9. Kasbiy odob shaxs va jamiyat ijtimoiy hayotida qanday mavqe egallaydi?
10. Axloqiy tarbiya nima hamda uning asosiy vositalari va yo'llari nimalarni o'z ichiga oladi?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., «O'zbekiston». 1998.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «O'zbekiston». 1999.

3. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman.
«Fidokor» gazetasi, 2000 yil, 8-iyun.
4. Gegel G. Filofofiya prava. M., «Misl», 1990.

Ushbu uslubiy qo'llanma Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Falsafa kafedrasi tomonidan (2006 yil 13 fevral, № 24) tasdiqlangan.

Bichimi 60x84 1/16
Bosma tabog'i 2,5. Adadi 50.
Buyurtma №

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
“ALOQACHI” nashriyot-matbaa
markazida chop etildi.
Toshkent sh. , Amir Temur ko'chasi 108-uy